

Лу

ПСИХОЛОГИЯ

4/85

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Акад. С. Гановски — председател

Членове:

Хр. Бонев, К. Василева, В. Вичев, Е. Генова, Ф. Генов, М. Драганов, З. Иванова, Г. Йолов, Д. Йорданов, И. Косев, Л. Мавлов, Г. Пиръев, Б. Първанов

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. С. Гановски — главен редактор, чл.-кор. проф. Г. Пиръев — зам.-главен редактор, проф. д-р Ф. Генов — отг. секретар.

Членове: ст. и. с. А. Петков, проф. Т. Трифонов, Л. Мавлов, Кр. Крумов, Хр. Костадинчев

Редакция: София, стадион „В. Левски“, тел. 86-51 в. 477. Дадена за набор на 3. VII. 1985 г., подписана за печат на 9.VIII.1985 г.

Печатница „Георги Димитров“ — София, пор. 1495

СЪДЪРЖАНИЕ

PSYCHOLOGY

Official journal of the Bulgarian
Psychological Society
Sofia, V. Levski Stadium

* * * — Из Резолюцията на 39-та сесия на Третата комисия на Генералната асамблея на ООН	2
Г. Д. ПИРЬОВ — Психологически проблеми на младежта	3
Ф. ГЕНОВ — Особености на ценностите за задоволяване актуални потребности на младежта	10
Х. СИЛГИДЖИЯН — Ценностни ориентации и времеви хоризонт на личността в юношеска възраст	22
А. ВЕЛИЧКОВ — Причинни атрибуции и поведенчески намерения при юноши с различна локализация на контрола	32
Г. ГЕОРГИЕВ — Ценностната ориентация при избора на професия на младите работници	42
В. ЦОЛОВ — Емоционалното отношение на учениците към училището . .	48
Т. ДОБРЕВ — Личностни качества на студентите-медици, необходими за бъдещата им професионална дейност	53
Д. ЧУРОВСКИ — Социално творчество на младежта — същност и специфика	59
 Научен живот	
Д. ЙОРДАНОВ — Към нови успехи в развитието на психологическата наука и подготовката на психологически кадри в социалистическите страни	63

През настоящата 1985 г., когато се означават 40 години от победата над фашизма, когато Организацията на обединените нации (ОНН) и нейното специализирано поделение Организацията за образование, наука и култура (ЮНЕСКО) чествуват своята 40-годишнина, по решение на Общото събрание на ООН се чествува и Международната година на младежта.

На някои от психологическите проблеми на младежта се посвещава настоящият брой на списание „Психология“.

* * *

[ИЗ РЕЗОЛЮЦИЯТА НА 39-ТА СЕСИЯ НА ТРЕТАТА КОМИСИЯ НА ГЕНЕРАЛНАТА АСАМБЛЕЯ НА ООН¹,

представена от 16 страни, включително и НР България, по повод на Международната година на младежта.

Генералната асамблея,

— като припомня своите резолюции от 1981 г., от 1982 г. и от 1983 г. по повод на тази година,

— като е осведомена за факта, че недостатъчното образование и безработицата на младежите ограничават тяхната способност за участие в процеса на развитието и като подчертава важността на средното и висшето образование за младежите и за достъпа им до подходящо техническо и професионално ориентиране и квалифициране,

— апелира към всички държави, всички правителствени и неправителствени организации и заинтересовани органи на ООН да обръщат непрекъснато внимание за прилагането на резолюциите 36/29, 37/49, 38/23 относно усилията, насочени към осигуряване на човешките права и тяхното използване от младежта, по-специално правото на образование и професионална подготовка и право то на труд с оглед на решаване на проблема за безработицата на младите,

— препоръчва на националните координационни комисии или други органи за координация през Международната година на младежта да предоставят с предимство възможности през тази година за осигуряването и използването от страна на младежта на човешките права, по-специално правото за обра вие и труд.

— изисква от Генералния секретар на ООН в своя доклад да направи преглед за осъществяването на Специалната програма и Препоръките за дейностите преди и през Международната година на младежта, като се обрне внимание върху използването от страна на младите на човешките права, по-специално правото на образование и на труд.

¹ Това е един от многообразните документи на ООН и на Виенския център на ООН, който е организатор на мероприятията през Международната година на младежта.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМИ НА МЛАДЕЖТА

Г. Д. ПИР „Г.“

Многостраничните и сложни проблеми на младите хора се отнасят не само до тяхното социално, икономическо, политическо положение, до техните права и задължения, но те имат и съществени психологически аспекти. Актуалността на тези проблеми се определя от обстоятелството, че младежите съставляват значителна част (около една трета) от населението в нашата страна и главно от факта, че у тях има големи възможности за активно и творческо участие не само в настоящото време, но и в бъдещето.

Но тъй като най-жизнените проблеми на младежите, отнасящи се до условията за образование и труд, за здраве и щастлив живот, в много страни на Земята все още не се решават задоволително, с основание Общото събрание на Организацията на обединените нации (ОНУ) е обявilo настоящата 1985 г. като *Международна година на младежта*. Мотивите за това са били да се обърне вниманието на държавните органи, обществените организации и на цялата общественост върху положението на младите хора във всички страни, да се поставят за решаване техните проблеми, за да се осигурят благоприятни условия за развитието им, за задоволяване на техните потребности и за активното им участие в живота.

Проблемите на младежта не се поставят само пред държавните органи и обществените организации, включително и младежките организации, но те имат важно място и в научните изследвания. Такива изследвания се правят в различните клонове на науката — социологията, педагогиката, правото, културологията, естетиката, етиката и др. Формира се и комплексна научна дисциплина ювенология. Създават се специални научни институти за проучвания върху проблемите на младите, организират се конференции и школи. Без да се подценяват многостраничните аспекти на тези проблеми, в настоящия брой на сп. „Психология“ се поставят на разглеждане предимно някои от психологическите проблеми на младежта.

Първият от тези проблеми се отнася до определянето на възрастовите граници на младежката възраст. Това е частен случай от основния проблем за периодизацията на онтогенезиса на човека. Трудността за решаването на този проблем се определя от това, че възрастовите граници не зависят от някои строго фиксиранни, например биологически признания, а се обуславят от социално-икономическите и образователните условия във всяка страна. В предложената от нас периодизация в един по-ранен труд (Детска психология, I изд. 1950, V изд. 1971) тази възраст се определя в интервала между 18 и 24 години.

В документите на ОН по случай Международната година на младежта се определят като младежи лицата между 15 и 24 години. Това означава разширение на обхвата на младежката възраст надолу, за да се обхванат и годините на юношеската възраст. Това разширение има основание не само с оглед на статистически съображения, но по-конкретно с оглед на задачите на Международната година, за да се обърне по-специално внимание и на тази по-ранна фаза на младостта, която в много страни остава онеправдана поради ранното приключване на средното образование и включването на юношите в професионалната дейност. Ето защо в настоящото изложение, което се посвещава на Международ-

шата година на младежта, ще се има предвид този по-широк обхват на младеж ката възраст. Това ще даде възможност да се наблюдават проблемите в по-широката гама, а също при характеристиката на възрастта да се проследят по-добре не само вече постигнатите особености, но и тяхното развитие от по-ранните към по-горните стадии.

Ако е трудно да се установят границите на възрастта поради различията на обществено-икономическите и образователните условия, при които се развиват хората, още по-трудно е да се направи психологическа обща характеристика, която да важи за всички младежи. Тя се определя от тези условия и от положението, което има младежът. Дали той е учащ се, или е вече зает като работник, чиновник, организационен или научен сътрудник. Определя се и от степента на образоването, от неговата обща култура и специално изявлените способности, както и от социалния му статус в семейството, в другарския или трудовия колектив, в околната обществена среда. Освен това в отбележаните по-горе обхват на продължителността на младежката възраст има вътрешни поделения със свои психологически особености. Това по-специално важи за ранните години на възрастта, които съвпадат с горната училища или юношеската възраст и която се различава от по-горния стадий над 18—19 години.

Все пак, без да се пренебрегват тези различия, би могло да се направи опит за едно общо очертаване на особеностите на личността в развитието ѝ от юношеската към младежката възраст, които важат при нашите обществени и образователни условия.

Преди всичко трябва да се каже, че през тази възраст се осъществяват значителни количествени и качествени промени както във физическото, така и в психологическото развитие на човека, които не винаги стават гладко и без кризисни моменти. Това важи особено за юношеските години, когато по израза на Ж. Ж. Руссо се извърпива второ раждане на личността. Но не трябва да се мисли, че кризите са неизбежни, защото промените следват един закономерен процес на развитието при значителни индивидуални различия. В това отношение голяма роля имат обективните социално-икономически и културни условия, при които се формира и проявява личността. Колкото повече в тези условия се включват елементите на неизвестност за бъдещето, липсата на адекватно образование, на правилна образователна и професионална ориентация, особено заплаха от безработица, толкова повече са възможни кризисните състояния. Значителна е и ролята на социалната позиция на индивида, степента на нейната социализация и включеност в обществената среда.

Условията, при които се развиват нашите младежи, могат да се характеризират по няколко посоки, като се имат предвид и вътрешните стадии през този период, както и наличните вариации на тези условия според местожителство, соучебна и професионална, трудова заетост, според семейната и друга близка социална среда.

На първо място може да се отбележи, че през юношеската възраст се осъществява половото съзряване, което у девойките става с около 2 години по-рано, отколкото у момчетата. То е свързано с определени промени както във външния вид, така и в състоянието на отделни органи и на цялото тяло и дава отражение върху психическото развитие. Макар че не може да се търси обяснението на цялостното формиране на личността само на тази основа, не може и да се отрича влиянието на това съзряване върху него. Но тъй като социалното развитие не върви паралелно с половото, а обикновено се реализира по-късно, това поставя известни проблеми при възпитанието на юношите и при устройството на техния

живот. Това са проблемите не само на половото възпитание, но и на подготовката на младите за техните родителски задължения.

По-съществено значение имат обществените условия, при които се развиват младите. А те са твърде различни. В нашата страна, при наличието на общо средно образование, което обхваща почти всички юноши, се създават благоприятни условия за всестранното им развитие. Значителен брой от тях продължават образованието си било като редовни студенти, било в различни форми на задочно, вечерно обучение или в курсове за квалификация, което също така създава сравнително еднакви условия. И все пак различия се явяват при условията на следване във висшите или полувисшите учебни заведения и при пълно включване в професионална дейност, което е характерно за по-големия брой младежи.

Към общите за всички младежи условия могат да се отнесат и обстоятелствата, че на 14-годишна възраст те се включват в своята организационна дейност като членове на ДКМС, на 16 години получават паспорт, а на 18 години — изборни права. Това са етапи в живота, които дават дълбоко отражение в психическото развитие, по-специално в процеса на социализацията на личността, тъй като на всеки от тези етапи младият човек получава както нови права, така и нови задължения пред обществото.

Все към общите условия трябва да се отбележи значителното развитие на средствата за масова комуникация, които чрез пресата, радиото, телевизията, киното, театъра оказват своето въздействие. Това може да се каже и за влиянието на бързите темпове на научно-техническия прогрес, който стимулира разнообразни дейности, формира интереси. Въздействията на средствата за масова комуникация и на продуктите на техническия прогрес е имало и по-рано, обаче сега те са особено разпространени и интензивни. Характерно за нашето време е също значителното развитие на спортните прояви, особено на тези със състезателен характер, които привличат по-специално вниманието на младите и като наблюдатели, и като активни участници.

Съществуват и някои особености от демографски характер, които са характерни за нашето време. Една от тях се обуславя от намаляването на раждаемостта, увеличаването на семействата с едно дете. В такива случаи много често юношата (девойката) вместо да бъде голямото дете, което поема грижи за по-малките братчета (сестричета), остава по-дълго време „детето“ в семейството, получаващо такова внимание, което задържа неговата социализация и своевременноното преминаване към по-високата фаза на самостоятелност.

Наред с тези предимно обективни условия съществуват и други предимно субективни предпоставки за развитието през този период. Те се намират в прогресивното изграждане на основните дейности. Учебната дейност вече е напълно изградена като доминираща през юношеството. Мотивите за учене се оформят на базата на повишенияте и диференцираните интереси и потребности, върху основата на по-издигнатото съзнание за отговорността за усвояване на знания и умения, по-ясната целенасоченост на младите. Изучаването на основите на всички главни науки и на някои от изкуствата и техниката допринася за по-задълбочено отношение към ученето, за известно диференциране на способностите и за полагане основите на плановете за бъдещия живот.

Едновременно с този процес се формират не само предпоставките, но и начните прояви на трудовата дейност, а за някои младежи тя вече добива характер на основна дейност, особено през по-късните години на младежката възраст. Формирането на трудовата дейност се започва и през по-ранните години, обаче при условията на трудово-политехническото средно образование, а още пове-

че в техникумите и средните професионални училища тази дейност заема все по-значително място, за да се оформи като доминираща през по-късните години на младежките и ранните години на зрялата възраст. На основата на трудовата дейност се формират нови качества на личността, които са характерни за нейния по-висш стадий на развитие.

Не по-малка роля има и творческата дейност, която, също зародила се още през по-ранните години, достига своя разцвет именно през младежката възраст. Тогава при участието на младите в научното, техническото и художественото творчество се развиват у тях такива интереси и способности, които по-късно дават обилни плодове.

На основата на отбелязаните дейности се изграждат и мирогледните позиции, и жизнените планове на младите. Това е времето на решаване на проблемите за образователното и професионалното ориентиране.

Разбира се, всички тези условия варират твърде много в различните селища, в различните семейства и, главното, тяхното въздействие не е автоматично, а се опосредствува от вътрешните условия, от формираната вече индивидуална позиция на личността, от създадените интереси, потребности, идеи, въгледи. А през тази възраст е напълно възможно да се изгражда такава позиция, която ще даде възможност за селективно възприемане на влиянието на обективните условия. И наистина индивидуалните различия, които се проявяват и през по-ранните възрасти, сега се очертават много по-релефно.

Но въпреки съществуващите индивидуални различия могат да се наблюдават някои особености на личността на човека през младежката възраст, като се държи сметка и за тяхната динамика през целия период. Очертаните през по-ранната възраст особености се доразвиват през различните стадии на младежката възраст, като същевременно се явяват и качествено нови черти.

Проявилата се вече тенденция например за повищена активност, която впрочем характеризира целия период на детството, през разглежданата тук възраст се изявява още по-ярко. Укрепналите физически сили, развилият се умствени способности, формираните черти на характера дават обилни възможности за успешно участие в отбелязаните по-горе разнообразни дейности. Към тях се прибавя и участието в обществени дейности както в училището, така и в предприятието, а също и в обществените организации, които дават допълнителни възможности за всестранно развитие на младите.

Това се отнася и до втората съществена тенденция — повишаване на съзнателността. Повишава се съзнателното отношение към собствената личност, която се проявява в характерната тенденция на юношата да се вглежда в себе си, да анализира своите преживявания, да си изгражда образа за своята личност, да се стреми към нейното усъвършенствуване. Израз на това самосъзнание се намира в дневника, който се води не само като регистрация на събития, а като средство за самоанализ, то може да се изрази и в опитите за художествено творчество и др. Съзнателността се проявява и в отношенията на младите към другите — както съм своите близки, така и към своите връстници и към другите по-възрастни хора. Приятелските връзки се създават не на основата на случаини обстоятелства, а на основата на пречепка на личните качества, на сходствата във въгледи и черти на характера. Авторитетът на по-възрастните не се основава на „служебните“ връзки и отношения, а трябва да се завоюва на основата на техните качества и прояви. Това се съпътства и с повищена критичност както към собствените прояви, така и в още по-голяма степен към чуждите качества и действия.

Повишената съзнателност на младежа се изразява и в отношението му към онези норми на поведение, които той е приел като обществено значими. Касае се както до усвояването на привичките на културното поведение, което се проявява във взаимоотношенията с другите (вежливост, акуратност, зачитане на правата на другари, родители, други възрастни и стремеж да им се направи услуга) и особено в отношението към труда и продуктите от труда на другите и при опазване на обществената собственост, както и охраната на околната природна, на материална и социалната среда.

Все като проява на повишената съзнателност трябва да се отбележи и нова отношение между младежи и девойки, при което доминира взаимното уважение, зачитане достойността и честта на лицата от другия пол. При наличие на такива отношения се регулират и взаимоотношенията, свързани с половите влечения, създават се условия и за решаването на важния проблем на всеки младеж за избор на другар (другарка) в живота.

Трета посока, по която през младежката възраст се достига до високо равнище, е движението към пълна самостоятелност, а в някои случаи и до пълна независимост на индивида. Наистина стремежът към самостоятелност се проявява още от предучилищната възраст, правят се завоевания и през другите възрасти, но те са най-значителни именно през разглеждания период. То се обуславя от настъпилите промени в обществения статус на индивида, особено ако през по-късната фаза вече той се включва в определена професионална дейност; то зависи и от степента на активността и съзнателността изобщо в учебната и трудовата дейност. Преодоляват се характерните за по-ранните възрасти стремежи да се търсят външни изрази на самостоятелност, а се постигат такива прояви в живота, в които се явява необходимост от самостоятелност при вземане на решения и тяхното изпълнение. Това става възможно не само благодарение на повишените интелектуални процеси, но и поради по-високото развитие на волевия акт и волевите качества на личността. Затова самостоятелността се придвижава с по-висока степен на самоконтрол, съгласува се със съзнанието за отговорност.

Една от най-ярките прояви на самостоятелността на младежа е стремежът му към творчество. Той не се задоволява от готовите, шаблонните решения, а се стреми към свои, оригинални решения на проблемните ситуации, с които се среща. Този стремеж може да се проявява и при обикновени учебни задачи, в решението на които е възможно да се прояви оригиналност, и при по-специални творчески задачи в кръзоци, клубове, експедиции, олимпиади, викторини, а също и в процеса на трудовата дейност. В резултат на това се явяват рационализаторски и изобретателски предложения, с които нашите младежи участват както в движението на научно-техническото творчество, така и в предприятия и институти. Характерно е това, че през 1981 г. в България е имало 11 960 младежки творчески колективи с участие на работници, учащи се, научни работници, изявили са се 18 999 млади новатори, приети са 13 065 техни предложения и са внедрени 9850 от тях.

Творческите изяви на младите се благоприятстват не само от повишените потребности за активност и самостоятелност, но и от разцвета на способностите им. Наистина процесът на тяхното формиране е продължителен: започва още от предучилищната възраст, осъществява и през другите възрасти, обаче през юношеската и младежката възраст те се оформят най-пълно. Това се отнася не само за общата надареност, респективно общата интелигентност, която е залог за успешна дейност изобщо, но и за специалните способности, които очертават индивидуалното своеобразие и богатство на личността. Решаваща роля за това разви-

тие има общообразователното политехническо образование, което получават повечето от младите, както и професионалните и висшите учебни заведения, в които се формират предимно специалните способности и се доразвива общата надареност. От правилното съчетание на общите и специалните способности зависят всестранността и хармоничността на младежката личност, както и качеството на нейната дейност. Значителна роля в това отношение има и участието на младежите в различните форми на художествената, научната, техническата и спортната самодейност. Но всички тези фактори за развитието на способностите се намират в зависимост от обществените условия, които могат да пречат или да благоприятстват за тяхното действие, както и за проявленето на способностите в съответни дейности. Установено е, че в капиталистическото общество действат отрицателни фактори, а при условията на социализма има благоприятни условия.

Наред с обективните условия, които имат значение за формирането и използването на способностите, важна роля имат вътрешните състояния, между които на първо място може да се отбележи основната насоченост на личността. Макар че и тази съществена особеност на личността се формира постепенно чрез изграждането на интересите, отношенията, възгледите, през разглежданата възраст се постигат най-важните резултати, които имат значение не само през нея, но и през целия по-нататъшен живот на човека. Но това не се постига винаги лесно и без вътрешни противоречия, които се наблюдават много често, особено при неблагоприятни обществени и образователни условия. Познаването на тези противоречия дава възможност те да се преодоляват и да се използват за хармонично формиране на личността. Наистина те са характерни предимно за ранните години на младежката възраст, която се отличава с твърде неспокойен темп на развитие, но дават отражение и през нейните по-късни години.

Първото от тези вътрешни противоречия се отнася до двете тенденции в развитието: от една страна, интересът на младия човек към обективната действителност, към природните и обществените явления сега продължава и се засилва, и, от друга страна, се проявява много по-ясно интересът към вътрешния мир. При правилно възпитание и самовъзпитание това противоречие се преодолява и се изгражда хармония между двете линии на насочеността на личността.

Втората линия на възможните противоречия се определя от други две също така важни проекти на младия човек. От една страна, това е неговият стремеж към индивидуализа изява, към лично самореализиране, а от друга — потребността от колективен живот, от признание от страна на другите и съпричастие към техните проекти. Противоречие се явява, ако стремежът към индивидуално проявление доведе до индивидуализъм, до откъсване от и противопоставяне на колектива или пък когато в колектива се подтикват стремежите към индивидуалната изява на неговите членове. И в този случай социалистическите условия на живот и правилното възпитание допринасят за преодоляване на това противоречие, като се формира личност с определени свои приноси в труда и в творчество, които обаче се свързват здраво с интересите на колектива.

И третата линия на възможните противоречия се характеризира с други две важни тенденции на младежите — необходимостта да се определи най-подходящият път в живота на индивида и да се постигне такава негова реализация, с която той може пълноценно да участвува в общественото развитие. Евентуалното противоречие, което се явява, когато насочеността на личността се определи само от едната от тези две посоки, се преодолява, ако се помогне на младежа да избере такава професионална дейност, която в най-голяма степен отговаря на

неговите интереси, способности, жизнени планове, оценъчни ориентировки и която се отнася до обществено необходими сфери на труда.

В тясна връзка с насочеността на личността в системата на вътрешните състояния се включват и редица характеристологически особености, които вече твърде определено се очертават през младежката възраст. Така например важно значение имат волевите черти на характера като смелост, мъжество, организираност и дисциплинираност, въздържаност, устойчивост и постоянство, трудолюбие, когато те се изразяват в установени привички и трайни черти на личността. На тази основа вече се формира определен начин на живот, който се характеризира с индивидуален стил на живота, проявяващ се във всички дейности и във всекидневното поведение.

Една от характерните черти на този стил е праволинейността и безкомпромисността на младежа на основата на вече добре оформени възгледи и мирогледни позиции. Тези черти бяха ярко проявени у нашите младежи, участници в съпротивителното движение, те се изявяват и в делата на трудовия героизъм сега.

Без да се поставя задачата тук да се дава пълна характеристика на младежката личност, за което ще допринесат другите материали в този брой на сп. „Психология“, вижда се необходимостта от системни проучвания върху психологията на тази личност, която може да има както положителни очертания и възможни отклонения от тях, така и конкретни проучвания на всяка отделна личност, която винаги представя свои особености и проблеми. Това се налага както за по-пълното разбиране на сложната и твърде деликатна младежка личност, така и за правилното отношение към нея в отговорния възпитателен процес.

Тези задачи не се отнасят само до научните работници и възпитателите, но и до самите младежи. Те не са само обект на възпитателни и социални грижи, но са и активен субект в процеса на самопознанието, самоусъвършенствуването и самореализацията. Затова Международната година на младежта е повод както за по-системни научни изследвания, социални грижи и възпитателни дейности, така и за мобилизация на собствените сили на младежта към по-пълноценно развитие и участие в цялостния обществен и културен процес. И наистина към това насочва основната тема на тази международна година — УЧАСТИЕ—РАЗВИТИЕ—МИР.

За да може младежта да участва активно във всички сфери на обществения живот и да дава своя принос за неговото усъвършенстване, необходимо е да се осигурява пълноценно и всестранно развитие на всеки млад човек. А това е възможно само при преодоляване на всички предразсъдъци относно национални, расови, полови различия, при създаване на условия за задоволяване на материалните и духовните потребности на всички и при осигуряване на траен световен мир. Ето защо идеите, които се включват в темата на Международната година на младежта, имат значение не само през времето на нейното чествуване с разнообразни инициативи, главно място между които има Дванадесетият световен фестивал на младежта в Москва, но имат значение за насочване на грижите за младите хора във всички страни и през всички следващи години.

С включените в настоящия брой на списанието статии се представят резултати от изследвания върху някои психологически проблеми на младежта и се очертават перспективи за бъдещи проучвания.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF YOUTH

G. Piryov

Underlying the topicality of the problems of youth now in the International Year of Youth'1985 and the necessity of their study by different branches of science (sociology, pedagogics, law, ethics, aesthetics., etc.) the author considers some basic problems of young people. The first of them concerns the definition of what we call young age: according to the document of the United Nations issued apropos of the International Year of Youth. it embraces the period between 15 and 24 years, including adolescence, too. Taking into consideration such a provisory broadening of the concept of youth age, the author gives a short characteristics of the psychic development during it. The changes in the physiological development of young people and the role of their higher level of activity, consciousness and independent behaviour are outlined. Some particular traits of the young personality due to its purposefulness, emotionality and will development are pointed out, as well as the need of further investigation in this field. The tasks set by the main theme of the International Year of Youth. namely — Participation, Development, Peace — are addressed not only to governments and social institutions, but they concern young people themselves, too. Youth is not barely an object of social care, but an active subject in the process of its own development, of the development of society and the ensurance of World Peace for the current year and for all coming years of humanity.

ОСОБЕНОСТИ НА ЦЕННОСТИТЕ ЗА ЗАДОВОЛЯВАНЕ АКТУАЛНИ ПОТРЕБНОСТИ НА МЛАДЕЖТА

ФИЛИП ГЕНОВ

Потребностите на личността са неотменима част от нейната психологическа структура¹. Затова изучаването на особеностите на потребностите на даден човек и начините за тяхното задоволяване означава да се изучават и съществени особености на неговата личност. Изучаването на потребностите на младежта дава възможност да се разкрият значими черти в нейния психологически портрет. Под потребности на човека ние приемаме онова психическо явление, което се ображува като отражение на нарушен или предстоящо за нарушаване равновесие в него или между него и външните условия, което застрашава съществуването му или пречи за успешно изпълнение на функциите му.

Потребностите обикновено са отражение на нарущоването на равновесието в дадена система или между нея и външните условия. За човека и особено за неговата личност са характерни и потребности, отразяващи нарушен или предстоящо за нарушаване равновесие у други хора — негови близки или други со-

¹ Генов, Ф., Психологическа структура на личността, "Психология", бр. 1/1985 г.

циални групи от обществото. Нарушаването на равновесието у тях може да доведе до нарушаване на равновесието в ценностите на личността на човека и да предизвика у него появата на съответни алtruистични потребности.

Сред многообразието от потребности, които имат особено важно значение за съставяне на психологическия портрет на младежта в нашата страна, основно място имат *актуалните*. В по-ранни изследвания беше установено, че младежта има повече по вид и на по-високо равнище потребности от по-възрастните. Обикновено тя започва да задоволява своите потребности не оттам, откъдето са започнали нейните родители, а оттам, докъдето те са стигнали. Ето защо познаването на нейните актуални потребности е важно условие за диференциран подход при стимулиране и разгръщане на социалната ѝ активност.

Потребностите са източник на човешката активност. В резултат на нея индивидът или групата достига определени цели, т. е. придобива съответни вещи, които имат необходимата ценность за задоволяване на възникналата потребност. Много и разнообразни са средствата и начините, вещите и явленията за задоволяване не само на различните по вид потребности, но и на една и съща потребност. Тези именно ценности излизат на преден план в борбата на индивида или групата за задоволяване на потребностите им.

Познаването на тези *значими ценности за младежта* означава да познаваме онези социални механизми, с помощта на които да насочваме и стимулираме нейната съзнателна социална активност. Това обуславя целта на проведените от нас изследвания през 1981 г. в Шуменски окръг сред младежта; 1982 г. — селищна система Гурково; 1984 г. сред научно-техническата интелигенция в районите „Хр. Ботев“ и „Искърски“ в гр. София и други.

В статията ще се анализират само резултатите от изследванията в Шуменски окръг и някои данни от район „Хр. Ботев“¹. Освен това ще се разгледат особеностите на ценностите на младежта за задоволяване на нейните актуални потребности. Това ще се направи в сравнителен план между младежи и възрастни, между младежи от научно-техническата интелигенция и от Шуменски окръг, а така също в зависимост от възрастта, отрасъла, образоването и пола.

В анкетната карта имаше и следният въпрос: „За какво бихте употребили предимно спестена от Вас или получена голяма сума?“ Отговорите на този въпрос са: за дрехи, за обзавеждане, за книги, за строеж на жилище, за лека кола, за екскурзия в чужбина, за влог на децата, за собствен влог, за храна, друго, няма за какво да я използвам. Това са онези ценности, които според нас имат особено важно значение за задоволяване потребностите на младежта. Всяко изследвано лице трябва да посочи до 4 отговора.

Предварително беше проведено пробно изследване в една селищна система с анкетна карта. Получените резултати, както и другите данни, с който разполагаме, потвърдиха надеждността на методиката. Всички изследвания са представителни.

В предложения комплект от ценности има такива, с които се задоволяват важни битови потребности от храна, дрехи, жилище и обзавеждане. За българина е характерно това, че осигурява не само себе си, но и децата си, което става както чрез задоволяване на битовите потребности (храна, дрехи, жилище, обзавеждане), така и чрез спестявания за децата. След това са духовните потребности, задоволявани чрез екскурзии в чужбина и книги.

¹ В Шуменски окръг са изследвани 1795 младежи и девойки, а в район „Христо Ботев“ — 608 от 5 научноизследователски института.

Съвременните условия на живот изискват потребността от транспорт да се задоволява чрез собствено превозно средство — лека кола. Освен това потребността за сигурност налага да се притежава определено количество от средства, т. е. спестявания на средства. Така предложените ценности отразяват и по-високото равнище на задоволяване потребностите на младежта.

СРАВНЕНИЕ НА ЙЕРАРХИЧНАТА СТРУКТУРА НА ЦЕННОСТИ ЗА ЗАДОВОЛЯВАНЕ АКТУАЛНИ ПОТРЕБНОСТИ НА МЛАДЕЖТА И ВЪЗРАСТНИ СРЕД НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ

Получените данни за значимостта и юнгархичната структура на ценостите за задоволяване актуални потребности на научно-техническата интелигенция от научноизследователски институти на район „Хр. Ботев“ дават възможност да се установят някои възрастови различия (табл. 1)¹.

Таблица 1

Ценисти за задоволяване актуални потребности на научно-техническата интелигенция —
район „Хр. Ботев“, София (в %)

Ценисти	До 24 г.	25—30 г.	31—35 г.	36—40 г.	41—50 г.	50 год.	Общо
1. Екскурзия в чужбина	71,4	60,8	65,0	63,4	54,7	44,3	59,7
2. Жилище	17,9	42,5	46,7	51,1	52,3	54,1	47,5
3. Обзавеждане	32,1	49,2	47,4	48,1	47,7	37,7	46,2
4. Книги	42,4	49,2	52,5	38,9	40,6	39,3	44,9
5. Храна	21,9	29,2	31,4	19,8	39,1	47,5	53,5
6. Влог за децата	10,7	20,8	29,2	27,5	40,6	41,0	30,1
7. Дрехи	39,3	33,3	28,5	29,8	27,3	27,9	29,8
8. Лека кола	28,6	26,7	21,9	22,9	23,4	18,0	23,2
9. Собствен влог	17,9	13,3	16,1	8,4	18,1	13,1	13,2
10. Други	14,3	4,2	3,6	3,0	2,3	4,9	3,9
11. Няма за какво да ги харча	3,6	0,8	—	0,8	—	1,6	0,7
12. Непосочили	3,6	0,8	1,5	1,5	—	4,9	1,5

Данните в табл. 1 показват, че най-значима ценост за научно-техническата интелигенция има „екскурзията в чужбина“ — 59,7%. Тя задоволява такива потребности, като потребността от нова информация, от развитие и усъвършенствуване, потребността от нови контакти както с хора, така и с постиженията на науката, техниката, изкуството и културата. Тази потребност има най-голямо значение не само за младежите до 24 години, но и за 25 до 30-годишните. С увеличаване възрастта значимостта на цеността „екскурзия в чужбина“ намалява. Посочените потребности или отстъпват на други по-значими, или се задоволяват с други ценности. Екскурзията в чужбина, като най-голяма ценост за задоволяване на съответни потребности на научно-техническата интелигенция, е най-предпочитана във възрастта до 24 години (табл. 1) — 71,4%, след това от 31 до 35 години — 65%, от 36 до 40 години — 63,4%, от 25—30 години — 60,8% и

¹ За младежка възраст в настоящото изследование приемаме условно възрастта от 14 до 30 години. Това е възрастта за членуване в ДКМС.

от 41—50 години — 54,7% и съзнателно и малко у над 50-годишните — 44,3%. Следователно с първи път възрастта на научно-техническата интелигенция се намалява значението на цеността „експкурзия в чужбина“ при задоволяване на съответните ѝ потребности.

За научно-техническата интелигенция на следващото място по значимост е цеността „жилище“ — 47,5%. По отношение на възрастта се наблюдава обратната закономерност — с увеличаване на възрастта нараства и относителният дял на цеността „жилище“ за задоволяване на жизнено необходими потребности (табл. 1). Например до 24 години само 17,9% са посочили, че са готови да изразходват средствата, с които разполагат, за строеж на жилище. При 25—30-годишните този процент е вече 42,5%, при 31—35 — 46,7%, при 36—40-годишните — 51,1%, при 41—50-годишните — 52,3%, а над 50-годишните — 54,1%. Тези данни показват, че с увеличаването на възрастта цеността „ново жилище“ у научно-техническата интелигенция се повишава. Това не е резултат на обстоятелството, че тази потребност не е налице у по-младите. Напротив, младите семейства имат по-голяма потребност от самостоятелно и удобно жилище от по-възрастните. Но у тях на преден план излизат други актуални потребности, като потребността от знания, от развитие, от самоутвърждаване, от самоусъвършенствуване, от развлечение и т. н. Ето защо за тях по-голяма значимост имат такива ценности, които удовлетворяват посочените потребности.

Освен това у нас е създадена психоза, че или държавата, или родителите са тези, които трябва да осигурят жилище на своите деца.

Друга значима ценост за научно-техническата интелигенция е потребността „обзавеждане на дома“ — 46,2%. Чрез нея се задоволяват много битови потребности. В зависимост от възрастта тази ценост е най-значима за 25—50-годишните — 32,1% (табл. 1). Това е естествено. Във възрастта 25—50 години усилията на семействата са насочени към обзавеждане с нови мебели, нови домашни уреди и прибори и други битови и културни удобства. Във възрастта до 24 години и особено при младежи, които не са създали още свое семейство, тези потребности не са така актуални както при по-голяма възраст. По-малко значима е тази ценост и у научно-техническата интелигенция във възрастта над 50 години — 37,7%. При тази възрастова група проблемите за обзавеждане или са вече решени, или като ценост тя отстъпва на други.

В системата от ценности за задоволяване на актуални потребности на научно-техническата интелигенция важно място заема „книгата“ — 44,9%. Особено значима е тя за по-младите. С увеличаване на възрастта относителният дял на тази ценост също се увеличава. Най-значима е тя във възрастта от 25 до 35 години, след което започва да намалява, което е естествено. За израстването на научно-техническата интелигенция като специалисти и научни работници голямо значение има възрастта до 35 години. През този период тя не само жадно посема нови знания, но и жадно закупува книги. Това е необходимо за задоволяване на нейните потребности от усъвършенствуване, перспектива, самоутвърждаване, творчество, обществена оценка и др.

Храната и особено нейното подобряване е също важна ценост за научно-техническата интелигенция — 33,5%. Храната е такава ценост, чрез които се задоволяват въжни жизнени потребности: възпроизвъдство на силите, физическо развитие, физиологическо и психическо благополучие и т. н. Непрекъснатото разнообразяване на хранителните продукти, на напитките и т. н. изисква и непрекъснато да се отдалат все повече и повече средства за тях. Населението обръща все по-голямо внимание върху разнообразието и качеството на хранителните

продукти и напитки. По отношение на значимостта на ценността „храна“ се наблюдава следната закономерност. С увеличаване на възрастта се повишава относителният дял на ценността „храна“ за задоволяване на съответните актуални потребности на научно-техническата интелигенция (табл. 1). Тя например е посочена от 21,4% във възрастта до 24 години, 29,2% — на възраст 25—30 години, от 31,4% — от 31—35 годишните, от 29,8% — 35—40-годишните, 39,1% — 41—50-годишните и от 47,5% над 50-годишните.

От една страна, тези данни показват, че проблемите за осигуряване храната на семейството вълнуват повече възрастните, отколкото по-младите. От друга страна, младите имат други по-значими потребности, затова отделят по-голямо внимание на други ценности (експедиции в чужбина, книги и дрехи), отколкото по-възрастните. Това е естествено и се дължи не само на възрастта, но и на социалния статус и на социалната перспектива на отделните възрастови групи.

Особено значение за личността имат не само специфично индивидуалните, но и специфично алtruистичните потребности. Една от тях е потребността за задоволяване сегашните и бъдещите потребности на децата. Това е специфична черта на българина. Ето защо тази ценност заема добро място в общата система от ценности на научно-техническата интелигенция — 31,1%. С увеличаване на възрастта се повишава относителният дял на спестявящите за своите деца (табл. 1). Този дял при 24-годишните е само 10,7%, а при над 50-годишните е вече 41,0%. Това дава основание да се твърди, че потребността от задоволяване потребностите на децата се повишава с увеличаване на възрастта.

Дрехите и особено разнообразието в обличането е също така значима ценност за изследваните — 29,8%. Дрехите като ценност придобиват по-голямо значение, когато се подобрява тяхното качество и разнообразие. В редица случаи дрехата е повече за задоволяване на потребността от престиж, потребността от самоутвърждаване и т. н. С увеличаване на възрастта относителният дял на посочилите, че ще използват средствата за закупуване на дрехи, намалява. При младежите до 24 години този дял е 39,3%, докато при 40—50-годишните е вече 27,3%. Това е естествено и закономерно. Модата преди всичко е мода за младите и естествено е при сегашните условия, когато тя бързо се променя, и техните облекла да се променят бързо. Това особено важи за младежите до 24 години, а след това и от 25 до 30 години. По-късно младежите създават семейства и у тях възникват други по-важни потребности.

Задоволяването на потребността от транспорт все повече изисква лично превозно средство. Ето защо ценността „лека кола“ също заема важно място в системата от ценностите на научно-техническата интелигенция — 23,2%. И тук се наблюдава същата закономерност — ценността „лична кола“ се цени повече във възрастта до 24 години — 28,6% и 25—30-годишните — 26,7%, отколкото при над 50-годишните — 18,0% (табл. 1).

Потребността от сигурност на личността може да се удовлетвори в някои случаи и чрез ценността „парични средства“. Ето защо 13,2% от изследваните посочват, че ако имат средства, ще ги влагат в ДСК за личен „спестовен влог“. Накрая 3,9% от изследваните сред най-значимите за тях четири ценности посочват „друго“. Най-голям е този дял при младежите и девойките до 24 години — 14,3%.

Съвсем незначителен е делът на изследваните лица — 0,7%, които посочват, че няма за какво да изразходват предоставените им или спестените от тях средства. 1,5% не посочват своето мнение.

Приведените данни и направеният анализ позволиха да се разкрият някои съществени различия между ценностите на различните възрастови групи. Те дават възможност да се обогати психологическата характеристика не само на научно-техническата интелигенция като цяло, но и да се разкрият някои от психологическите особености на различните възрастови групи. Особено значение имат данните, които разкриват различията в оценките на ценностите за задоволяване актуални потребности на младежта и по-възрастните. Например в йерархичната структура на младежите до 24 години най-значима е ценността „експкурзия в чужбина“ — 71,4%, докато на възрастните над 50 години най-значима е ценността „жилище“ — 54,1%. Следваща по значимост ценност за младежите от сравняваната възрастова група са „книгите“ — 42,9%, а над 50 години — „храна“ — 47,5%. На трето място за младежта като ценност са „дрехите“ — 39,3%, а на четвърто място е „обзавеждане“ — 32,1%, за над 50 години е „влог за децата“ — 41,0%.

Приведените йерархични структури на ценностите за задоволяване актуални потребности на научно-техническата интелигенция на младежта и по-възрастните разкриват някои от техните психологически особености. В първите три групи ценности за младежите се включват предимно такива, чрез които се задоволяват духовни и престижни потребности, докато за възрастните над 50 години са включени предимно битови потребности.

ОСОБЕНОСТИ НА ЦЕННОСТИТЕ ЗА ЗАДОВОЛЯВАНЕ АКТУАЛНИ ПОТРЕБНОСТИ НА МЛАДЕЖИ ОТ РАЗЛИЧНИ ВЪЗРАСТОВИ ГРУПИ

Изследването на актуалните потребности на младежите и девойките от Шуменски окръг и значимите ценности, с които ще се задоволяват, дава още един път възможност да се разкрият допълнителни страни в техния психологически портрет. Например за цялата съвкупност от младежи и девойки най-голямо значение имат ценностите „обзавеждане“, „дрехи“, „експкурзии в чужбина“ и „книги“ (табл. 2).

Таблица 2

Ценности за задоволяване на актуални потребности на различни възрастови групи — младежи от Шуменски окръг (в %)

Ценност	14—18 г.	19—22 г.	23—25 г.	26—30 г.	Общо
1. Обзавеждане	35,1	49,8	56,2	49,7	45,9
2. Дрехи	49,7	51,6	37,0	38,9	55,5
3. Екскурзия в чужбина	50,0	48,1	39,4	37,4	44,7
4. Книги	43,7	31,9	27,8	30,1	36,9
5. Жилище	22,9	29,4	38,3	42,1	31,5
6. Влог за децата	25,5	23,4	33,3	40,6	29,7
7. Лека кола	28,1	30,8	37,0	24,8	28,0
8. Храна	17,6	17,8	23,4	27,2	20,6
9. Собствен влог	21,3	22,2	18,9	15,2	19,9
10. Друго	3,4	3,2	3,1	2,6	3,3
11. Няма за какво да ги използвам	1,3	1,2	0,3	0,6	—

Интересно е да се установят някои особености и да се разкрият някои закономерности в оценката на посочените ценности в зависимост от възрастта на младежите и девойките.

За възрастовата група 14—18 години най-значими са следните ценности: „експкурзия в чужбина“ — 50,0%; „дрехи“ — 49,7%; „книги“ — 43,7% и „обзавеждане“ — 35,2%; за 19—22-годишните — „дрехи“ — 51,6%, „обзавеждане“ — 49,8%, „експкурзия в чужбина“ — 48,1% и „книги“ — 31,9%; за 23—25-годишните — „обзавеждане“ — 56,2%, „експкурзия в чужбина“ — 39,4%, „жилище“ — 38,3% и „дрехи“ — 37,0%; за възрастовата група 26—30 години най-значими са ценностите „обзавеждане“ — 49,7%, „жилище“ — 42,1%, „влог на децата“ — 40,6% и „дрехи“ — 38,9%.

Посочената за всяка възрастова група йерархична структура на най-значимите четири ценности дава възможност да ѝ се направи съответна характеристика. Докато при най-младата възрастова група на първо място сред посочените ценности е „експкурзия в чужбина“, за най-старшата тя не се нареджа сред първите четири ценности. При нея на първо място е „обзавеждането“; за най-младшата възрастова група ценността „книги“ е на трето място, а за най-старшата група тази ценност също не се нареджа между първите четири ценности.

Тъкмо обратното се наблюдава за ценностите „жилище“ и „влог за децата“, които са между първите четири при най-старшата младежка група, а не попадат между първите четири ценности на групата от най-малката младежка възраст. Подобни различия има и между останалите възрастови младежки групи.

Анализът на данните показва, че с промяната на възрастта на младежите настъпват значителни промени както в йерархичната структура на техните ценности, така и в относителната стойност на отделната ценност.

С увеличаване на възрастта например намалява относителният дял на ценностите „дрехи“, „експкурзия в чужбина“, „книги“, „лека кола“, „собствен влог“. Обратното се наблюдава при ценностите „обзавеждане“, „жилище“, „влог на децата“ и „храна“. С увеличаване възрастта на младежите се увеличава относителният дял на тези стойности.

С повишаване на възрастта намаляват грижите за задоволяване на собствените потребности и на преден план излизат потребностите на другите и преди всичко на семейството, които се задоволяват предимно с ценности като „обзавеждане“, „жилище“, „храна“, „влог на децата“.

ОСОБЕНОСТИ НА ЦЕННОСТИТЕ ЗА ЗАДОВОЛЯВАНЕ НА АКТУАЛНИ ПОТРЕБНОСТИ НА МЛАДЕЖКАТА СРЕД НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ

В изпълнение на научно-техническата политика на партията научно-техническата интелигенция ще се увеличава непрекъснато. Разкриването на особеностите на личността на младежите сред нея придобива все по-голямо значение. Ето защо се прави опит да се посочат различията в нейните оценки на посочените ценности в сравнение със съкупност от младежи и девойки, които представляват един окръг (табл. 3).

Данните показват, че на ценности, като „експкурзия в чужбина“, „книги“, „лека кола“ младежите от НТИ отдават по-голямо значение, докато на ценностите „обзавеждане“, „влог на децата“ и „собствен влог“ младежката съкупност от един окръг им отдава по-голямо значение.

Тези различия са обусловени преди всичко от социалните условия на Шуменски окръг и на научните институти в район „Хр. Ботев“. Те са обусловени и

от степента на досегашната задоволеност на техните потребности, и от равнището на социалния им статус и вида професионална дейност.

Даниите позволяват да се направят и някои други изводи. Например сред системата от ценности „експкурзията в чужбина“ е по-значима за младежта от научно-техническата интелигенция от район „Хр. Ботев“. Така е и с ценността „покупка на книги“. Тъкмо обратното се наблюдава при младежите и девойките от Шуменски окръг. За тях относителният дял на ценността „влог за децата“ е много по-голям, отколкото при младежите и девойките от район „Хр. Ботев“. Така е и по отношение на ценността „обзвеждане“. Тези данни показват, че младежите и девойките сред научно-техническата интелигенция оценяват най-много ценности като „експкурзия в чужбина“ и „книги“, т. е. ценности, с помощта на които ще задоволяват предимно свои духовни потребности. Може да се предположи, че за тях ценностите „дрехи“ или „грижа за децата“ отстъпват на по-заден план в сравнение с техните потребности за духовно израстване и социално реализиране в сферата на труда. Младежите и девойките от Шуменски окръг на преден план поставят потребностите за тяхната битова или по-точно семейно-социална реализация. Затова те дават по-висока оценка на такива ценности, като „храна“, „дрехи“, „обзвеждане“, „влог на децата“, „собствен влог“.

ОСОБЕНОСТИ НА ЦЕННОСТИТЕ ЗА ЗАДОВОЛЯВАНЕ НА АКТУАЛНИ ПОТРЕБНОСТИ НА МЛАДЕЖТА ОТ РАЗЛИЧНИ ОТРАСЛИ

Изучаването на особеностите на потребностите на младежта и ценностите за задоволяването им изиска да се установят техните зависимости и от отрасъла, в който се работи или учи. Този подход дава възможност да се разкрие част от многообразието в проявлението на младежката личност.

Ценностите на младежта от различните социални отраслеви групи имат различна иерархична структура. Ако за нейна основа се приемат четирите най-значими ценности, то могат да се обособят четири групи.

Към първата се отнасят учащите и служителите (табл. 3). За тях най-голяма

Таблица 3
Особености на ценностите за задоволяване актуални потребности на младежта от различни отрасли — Шуменски окръг (в %)

Ценност	Отрасъл						
	учасъци	служители	сълско стопанство	промишленост	строителство	транспорт	обслужване
1. Обзвеждане	33,39	48,8	58,1	57,4	47,1	58,6	42,9
2. Дрехи	53,3	42,1	31,0	42,4	48,1	46,0	41,3
3. Екскурзия в чужбина	55,2	48,5	26,4	36,3	31,4	27,6	40,2
4. Книги и картини	44,6	37,9	24,8	25,1	15,7	25,3	30,4
5. Жилище	24,2	34,1	27,1	39,1	41,2	37,9	35,9
6. Влог за децата	23,7	31,2	30,2	33,5	45,1	34,5	35,9
7. Лека кола	28,0	20,5	38,0	31,5	29,4	32,5	23,9
8. Храна	16,3	20,8	20,9	23,6	37,2	21,8	26,1
9. Собствен влог	19,4	18,7	12,4	25,6	11,8	16,1	25,8
10. Друго	3,9	3,7	1,5	2,3	3,9	1,1	5,4
11. Няма за какво да ги използвам	1,2	0,3	—	1,5	—	—	1,1

стойност имат „експкурзията в чужбина“, „дрехите“, „книгите“ и „обзавеждането“. В рамките на тази еднаква структура йерархичните стойности так не са едни и същи. За служещите те се подреждат така: „обзавеждане“, „експкурзия в чужбина“, „дрехи“, „книги“.

Към втората група се отнасят младежите и девойките, работещи в сферата на промишлеността и услугите. При тях ценността „книги“ отстъпва място на ценността „жилище“. Освен това за младежта от промишлеността ценността „жилище“ има по-голяма стойност от ценността „експкурзия в чужбина“, както това е за сферата на обслужването.

В третата група се включват младежите и девойките от транспорта и строителството. При тях в сравнение с втората група се включва ценността „влог за децата“ вместо „експкурзия в чужбина“. По такъв начин тяхната йерархична структура на ценности за задоволяване на значими актуални потребности придобива следния вид: „обзавеждане“, „дрехи“, „жилище“ и „влог за децата“.

В четвъртата група остават младежите и девойките от селското стопанство. За разлика от третата група при тях по-голямо значение придобива ценността „кола“, а по-малко ценността „жилище“. Йерархичната структура на техните ценности има следния вид: „обзавеждане“, „кола“, „дрехи“ и „влог за децата“.

Оформените групи на младежта от различните отрасли в зависимост от йерархичната структура на ценностите за задоволяване на актуални потребности дават възможност да се направят и някои допълнителни изводи:

- за учащите и служещите най-голямо значение имат ценностите, свързани със задоволяване на техните духовни потребности. Това е потребността от разиване и усъвършенстване, от духовно и естетическо самоутвърждаване;

- за младежите и девойките от сферата на обслужването и промишлеността се наблюдава преобладаване на битовите потребности — това са потребности от „подслон“, от „домашен уют“ и от „облекло“.

- при младежта от транспорта и строителството преобладават ценностите, свързани с битовите потребности — „обзавеждане“, „дрехи“, „жилище“ и „влог за децата“. Освен това при тях ярко се изразяват не само индивидуалните, но и алtruистичните потребности. Например потребността за задоволяване потребностите на децата намира израз не само в ценността „жилище“, но е и силно изразена в ценността „влог за децата“.

- за младежите и девойките от селското стопанство също са характерни битовите потребности „обзавеждане“, „кола“, „дрехи“ и „влог за децата“.

В селата проблемът за жилището на младите хора е решен. За тях е характерен стремежът за закупуване на лека кола. Тя ще им позволи да задоволяват много битови и духовни потребности.

Данните от изследването дават възможност да се очертаят и други особености на младежта от различните отрасли в зависимост от значението, което имат за нея ценностите, задоволяващи духовни или материални потребности. Например „книгите“ имат най-голямо значение за учащите — 44,6%. След тях са служещите — 37,9%, младежта от обслужващата сфера — 30,4%, от транспорта — 25,3%, от промишлеността — 25,2%, селското стопанство — 24,8% и от строителството — 15,7%.

Потребността за задоволяване потребностите на децата най-силно се чувствува чрез ценността „влог за децата“ при работещите в строителството — 45,1%. след това е сферата на обслужването — 35,9%, транспорть — 34,5%, промишлеността — 33,5%, служителите — 31,2%, селското стопанство — 30,2% и накрая учащите — 23,7%. Така проявените перспективни алtruистични семейни

потребностите имат и своето обоснование в психическата нагласа на младежта, работеща в различните отрасли или учащите се. Те зависят и от възможностите, които им предоставят различните отрасли, за да се сдобият със съответни ценности, изразени в парични средства. За сега условията в строителството, в сферата на обслужването и транспорта осигуряват най-добри възможности за придобиване на повече парични средства.

Потребностите, които се задоволяват с „дрехи“, най-силно са изявени сред учащата младеж — 52,3%. След нея е сферата на строителството — 47,1%, транспорта — 46,0%, промишлеността — 42,4%, служещите — 42,1%, обслужването — 41,3% и накрая сред младежта от селското стопанство — 31,0%. То-ва положение е обяснимо. Социалният статус на учащите и особено на техния възрастов състав обуславя и значимостта, която те отделят на ценността „дрехи“, докато за работещите в селското стопанство на този етап от тяхното развитие на преден план излизат други потребности и други ценности за тяхното задоволяване.

Потребностите, които се задоволяват чрез подобряване на „обзавеждането“, имат най-голямо значение при младежта от транспорта — 58,6%, селското стопанство — 58,1%, промишлеността — 57,6%, служещите — 48,8%, строителството — 47,1%, сферата на обслужването — 42,4% и най-малко при учащите се — 33,9%. За младежта от транспорта, селското стопанство и промишлеността подобряването на обзавеждането е свързано не само с обикновените битови потребности, а и с издигане на техния бит на по-високо културно равнище. Това е естествен процес на формиране и удовлетворяване на техните битови потребности в семействия дом на по-високо равнище.

Потребностите, които се задоволяват чрез „експкурзията в чужбина“, са по-силно изразени при учащите се — 55,2%, след това при младежта сред служещите — 48,5%, в сферата на обслужването — 40,2%. По-слабо са изразени тези потребности сред младежта от промишлеността — 36,3%, от строителството — 31,4%, транспорта — 27,6% и селското стопанство — 26,4%.

Потребностите, които се задоволяват чрез ценността „жилище“, имат най-голямо значение сред младежта в строителството — 41,2%, след това в промишлеността — 39,1%, транспорта — 37,9%, обслужването — 35,9%, служещите — 34,1% и най-малко сред учащите — 24,2%.

Потребностите, задоволяващи се с „храна“ за себе си и за близките, са най-значими за работещите в строителството — 37,2%, в сферата на обслужването — 26,1%, промишлеността — 23,6%, транспорта — 21,8%, селското стопанство — 20,9%, служещите — 20,8% и накрая учащите се — 16,3%.

Потребностите, които се задоволяват с наличието на собствена „лека кола“, са най-силно чувствувани от младежта в селското стопанство — 38,0%. След това е младежта в транспорта — 32,5%, промишлеността — 31,5%, строителството — 29,4%, учащите се — 28,0%, обслужването — 23,9% и накрая служещите — 20,5%.

Потребностите, които удовлетворяват младежта от „собствен влог“, имат най-голяма актуалност в сферата на обслужването — 25,8% и промишлеността — 25,6%. По-малка актуалност те имат при учащите — 19,4%, служещите — 18,7%, работниците в транспорта — 16,1%, селското стопанство — 12,4% и строителството — 11,8%.

**ОСОБЕНОСТИ НА ЦЕННОСТИТЕ ЗА ЗАДОВОЛЯВАНЕ НА АКТУАЛНИ
ПОТРЕБНОСТИ НА МЛАДЕЖТА В ЗАВИСИМОСТ ОТ НЕЙНОТО
ОБРАЗОВАНИЕ**

Пред нас стои задачата да се изясни дали образованието на младежта оказва влияние върху значимостта на посочените видове ценности за задоволяване на нейни актуални потребности (табл. 4). Анализът на данните в табл. 4 показва,

Таблица 4

**Особености на ценности за задоволяване на актуални подробности на младежта
в зависимост от нейното образование (в %)**

Ценностни	Образование						
	незавършено основно	основно	незавършено средно	средно	средно специално	полувисше	
1. Обзвеждане	36,4	43,7	42,9	49,7	49,9	40,5	49,4
2. Дрехи	46,0	48,0	39,3	44,6	44,8	46,8	40,5
3. Екскурзия в чужбина	43,2	45,4	42,9	43,3	40,9	58,2	64,6
4. Книги и картини	44,9	34,2	36,9	32,3	29,0	39,2	51,9
5. Жилище	29,5	25,8	23,8	32,3	37,5	40,5	38,0
6. Влог за децата	29,0	28,2	35,9	31,9	31,4	17,7	26,6
7. Лека кола	33,9	28,9	35,0	25,0	29,0	26,5	19,0
8. Храна	21,0	19,2	23,8	22,2	21,1	16,5	17,7
9. Собствен влог	21,6	19,0	27,4	21,8	19,8	10,3	12,7
10. Друго	2,8	3,9	4,9	2,5	2,6	5,1	5,1
11. Няма за какво да ги използвам	1,1	1,4	—	0,8	0,8	—	—

че за младежите и девойките с незавършено основно, основно, незавършено средно и висше образование в първите 4 най-значими ценности влизат „дрехи“, „книги“, „обзвеждане“ и „експкурзия в чужбина“. При групите младежи и девойки със средно специално и полувисше образование, вместо ценността „книги“, се включва ценността „жилище“. Така разгледана, структурата на най-значимите ценности за младежите с различно образование не разкрива значими различия. Но ако се вгледаме в тяхната иерархична структура, тогава се виждат значими различия.

За младежта с висше образование например най-голяма значимост има ценността „експкурзия в чужбина“, след това „книгите“, после са „дрехите“, „обзвеждането“, „жилището“, „влог за децата“ и т. н. За групите със средно и средно специално образование най-значими са ценностите „обзвеждане“, „дрехи“ и след това другите — „експкурзия в чужбина“, „жилище“, „книги“ (като за тези със средно специално образование са по-назад), „влог за децата“ и т. н. За групите с основно и незавършено средно образование най-значими са ценностите „обзвеждане“, „дрехи“, „експкурзия в чужбина“ и след това са „книги“, „влог на децата“, „кола“ и други. Налице е тенденцията с повишаване на образоването да се увеличава значението на ценностите, задоволяващи духовните потребности. Това са потребностите от знания и духовно общуване. Нараства и ролята на престижните потребности. Ценността от „експкурзия в чужбина“ например е най-значима за младежта с висше образование — 64,6%. След това при

младежите с полувисше образование — 58,2%, със средно — 42,3%, със средно специално — 40,9%, с незавършено средно — 42,9% и т. н.

Подобна тенденция се наблюдава и при закупуването на „книги“. Най-много те се ценят от висшистите — 51,9%, след това с незавършено основно — 44,9%, полувисше — 39,2%, средно — 32,3%, средно специално — 29,0%, незавършено средно — 36,9% и основно — 34,2%.

За ценността „лека кола“ се наблюдава обратната тенденция — с повишаване на образоването нейната значимост намалява. При младежите с незавършено основно дълът на посочилите я е най-голям — 33,9%, след тях се нареждат със средно специално — 29,0%, основно — 28,9%, след това незавършено средно — 25,0%, средно — 25,0%, полувисше — 26,5% и накрая с висше — 19,0%.

Подобно е положението и по отношение на ценностите — „храна“, „собствен влог“ и „влог за децата“ (табл. 4).

Приведените данни показват, че с повишаване на образоването на младежта се увеличава относителният дял на ценностите, които удовлетворяват предимно нейните духовни потребности.

ОСОБЕНОСТИ НА ЦЕННОСТИТЕ ЗА ЗАДОВОЛЯВАНЕ АКТУАЛНИ ПОТРЕБНОСТИ НА МЛАДЕЖТА В ЗАВИСИМОСТ ОТ ПОЛА

Сред първите 4 ценности за мъжете са: „обзавеждане“ (47,0%), „дрехи (40,8%) „лека кола“ (37,7%) и „влог за децата“ (34,8%). За жените тези ценности са: „еккурзия в чужбина“ (52,1%), „дрехи“ (48,7%), „обзавеждане“ (45,5%) и „книги“ (40,0%). Относителният дял при определяне значимостта на ценностите — „еккурзия в чужбина“, „дрехи“, „книги“ и „собствен влог“ е по-голям при девойките, отколкото при младежите. При младежите относителният дял на значимите ценности е по-голям при „обзавеждане“, „жилище“, „влог на децата“, „лека кола“ и „храна“. Данните показват, че в сравнение с младежите при девойките преобладават ценности, чрез които се задоволяват предимно духовни, естетически и комуникативни потребности, потребността от сигурност. При младежите преобладават ценностите за задоволяване на жизнени, битови, алtruистични и транспортни потребности.

Посочените различия са обусловени не от биологический показател — пол, а от социалното положение на младежите и девойките не само в семейството, което се обуславя от тяхната роля в него, но и от социалното им положение в сферата на труда и обществения живот.

Разглеждането на особеностите на ценностите на младежта за задоволяване на актуалните ѝ потребности в сравнение с по-възрастни, между младежите от научно-техническата интелигенция и другите в зависимост от възрастта, отрасъла, в който работят, образоването и пола несъмнено разширява нашите знания за ценностите, потребностите и психологическия портрет на младежта. Те дават възможност при работа с младежите и девойките да се съобразяваме с установените особености на техните психически нагласи, ценности и потребности. Те са полезна изходна база за вземане на целесъобразни педагогически и управлениски решения за адекватни на целите на възпитанието и управлението социални въздействия.

SOME FEATURES OF VALUES FOR MEETING TOPICAL
DEMANDS OF YOUTH

Ph. Genov

Some peculiarities of values for meeting topical demands of young people at the age of 14 to 30 are studied. The significance of such values as excursion abroad, lodging, food, clothing, car, books, money in the bank for the children, personal deposit, furniture, etc. is revealed and compared with the same in adults in dependance on the age, education the branch of the job or studies and the sex of youth. The dependences established allow a more full portrait of youth to be outlined. These results are of a special importance for tracing out the dynamic changes of the personality of a boy or girl depending on biological and social factors. The data obtained enrich the theory of needs, values for their satisfying, and personality.

ЦЕННОСТНИ ОРИЕНТАЦИИ И ВРЕМЕВИ ХОРИЗОНТ
НА ЛИЧНОСТГА В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ

ХАЙГАНУШ СИЛГИДЖИЯН

Разпрос транението на принципа за развитието върху цялостния жизнен път^т на човека поставя във възрастовата психология проблема за диференциращата функция на активността на личността на едно от първите места. При такъв подход в рамките на концепцията за личността като постоянно развиваща се система същността на личността в психологичен план се разкрива като способност за „движение“ (Абульханова—Славская, 1981) и вниманието се съсредоточава върху личностните опосредствования на ключовите социални условия, които са общи за психологията на отделните възрасти. Изследването на типологията на различни стилове на личностна регулация на жизнения път налага: 1) верификация на „универсалните“ и „всесобщи“ модели на възрастовото развитие (Г. Томэ, 1978) и 2) отделянето на психологически единици за анализ на самодвижението на личността в системата на социални взаимодействия.

В тази връзка концепцията за диспозиционна регулация на поведението (Ядов, 1977) предлага теоретико-методологически решения за изследване активността на личността като обект и субект на социалните отношения. Нашето внимание е насочено към пълното използване на обяснятелните възможности на конструкта ценностна ориентация като висше равнище в стратегическата организация на поведението. На това равнище целеполагането представлява жизнен план, чийто най-важен елемент са отдалечените във времето жизнени цели, свързани с основните сфери на дейност: труда, познанието, обществения живот, развитието на личността. В по-голямата си част както социологическите, така и социално-психологическите изследвания са насочени към съдържанието на жизнените цели и тяхното съответствие на социално-значимите. От тази гледна точка източник за развитието на личността е изграждането на т. н. „ос“ на ценностни те ориентации на целите на живота (Ядов, 1977). Тя може да се определи като пространствена „ос“ и осигурява във възрастов план интраструктуринето на

отношенията „личност-общество“. Разглеждането на регулативната функция на ценностните ориентации в стратегическата организация на поведението по необходимост налага да се обосobi времева „ос“, интраструктуряща отношенията на личността в трите измерения на времето: настоящe, минало, бъдещe. На това равнище на времева организация се изграждат различни личностни стратегии за прогресивно или ретрогресивно преодоляване на противоречията между променящите се външни и вътрешни условия на живот. Тези стратегии, обозначени като времева перспектива на личността, в последните трийсетина години са обект на задълбочени проучвания.

Времевата перспектива се разглежда като *личностен конструкт*, детерминиращ цялостното поведение на човека и по-конкретно мотивацията на поведението (Nuttin, 1980). Независимо от големия брой емпирични изследвания и опитите за систематизация на многобройните понятия за времето, в тази проблемна сфера е все още трудно да се говори за унифициран теоретичен конструкт (Hoornaert, 1973, Nuttin, 1980, Fraisse, 1967, Кроник, Головаха, 1984). Най-често времевата перспектива се изследва от позициите на когнитивните теории за личността и се определя като: представа (Fraisse, 1967); намерение (Nuttin, 1980), нагласа (Trommsdorf, 1979), общ сбор гледни точки (Hoornaert, 1973) за личните събития минали, настоящи и бъдещи, които се подреждат в определена последователност. Бъдещата променлива на тази перспектива е най-динамична и се проявява в изработването на проекти за действие, намерения, задачи и цели за достижение, които имат повече или по-малко комплексна времева структура (Van der Keilen, 1982). По този начин бъдещето се разглежда не като празно пространство във времето, а като място, където индивидът, като използва своя минал опит, проектира настоящия момент обектите на своите действия и пристъпва към тяхното когнитивно обработване в обекти-цели и средства за реализация (Nuttin, 1980).

Основен показател за развитието на бъдещата перспектива и най-често изследван е нейната дълбочина или разпространяване. Понятието „дълбочина“ се определя като дължината на бъдещия период, в рамките на който човек концептуализира персонализираните бъдещи събития (Lessing, 1972). Този показател най-ясно се изразява в понятието *времеви хоризонти*, използвано от Пол Фрез и френската школа. Ние приемаме това понятие за обозначаване на бъдещата перспектива, защото то включва идеята за най-отдалечените зони на цялостно разпространяване на личността във времето, по аналогия с пространствената перспектива и пространствения хоризонт. Наред с този формален критерий, важен показател за разпространяването на времевия хоризонт е когнитивно-мотивационното съдържание на обектите-цели и средствата за реализация. В този смисъл Ж. Нютен разглежда бъдещето като основно „мотивационно пространство“, което зависи от актуалните потребности и ценностните ориентации на личността. Тази връзка на времевия хоризонт с целеобразуването е най-важна за активизацията на поведението. Тя е източник за базисна трансформация на психическата регулация: от равнището на предимно външна, ситуативна и епизодична, към самостоятелна, надситуативна и относително постоянна. Разбира се, вън от обективния процес на социална детерминация на времевия хоризонт тази активност би имала абстрактен характер.

В нашето разбиране времевият хоризонт представлява действуващ стратегически модел на динамиката на Аз-а в неговите връзки със света. В този модел на бъдещето могат да се обособят три звена: 1) Аз—обекти—цели, 2) свят—обекти—цели и 3) средства за взаимодействие—дейности и социални роли. В жизнения път на човека средствата за взаимодействие (дейностите и социалните роли) имат

обективно нормативно разпределение във времето. Интернализацията на този „социален часовник“ (Nuttin, 1980) определя възрастовата динамика на дълбочината на времевия хоризонт. В този нормативно зададен хоризонт на личността се въвежда съществена трансформация, когато в Аз-концепцията на личността и средствата за реализация се включи идеята за непрекъснатата промяна и прогреса на света. На това равнище на личностна интеграция се актуализира нов тип личностна потребност, а именно потребност от бъдещност, потребност от насока на развитието.

По този начин времето придобива нова ценностна характеристика, а именно потенциална възможност, перспектива за развитие. На базата на тази гледна точка към времето личността се самоопределя по нов начин, като *активен субект на своето бъдеще*, „който по силата на действуването в светлината на бъдещите очаквания премоделира бъдещето, за да не бъде това, което би могло да бъде, ако пасивно се възприемаше и очакваше“ (Lessing, 1972).

Развитието на времевия хоризонт зависи от редица личностни и ситуациянни фактори. От ситуациянните фактори се подчертава значението на социо-икономическите условия, осигуряващи или не предпоставки за реализация на проектиите на бъдещето. Един от широко обсъжданите проблеми, с най-голямо несъгласуване в получените резултати, е този за възрастовата динамика на времевия хоризонт (Lens и Gailly, 1980). В тази сфера в един пункт изследователите са единни—посочването на юношеството като сензитивен период в развитието на проектите на бъдещето. Източникът на този процес се търси както в развитието на когнитивните процеси (Fraisse, 1967), така и в самоопределението на личността в по-широк кръг социални отношения (R. Tomé, 1977, X. Силтиджиян, 1978, 1980, Кон, 1979). Необходимостта от избор на жизнен път поставя юношата пред основна жизнена промяна, произтичаща от преминаването му от детство към ролята на възрастен. Реализацията на този ключов момент в голяма степен зависи от интеграцията на бъдещето. Редица изследвания доказват връзката между отклоняващото се поведение в тази възраст и отсъствието на ясна, структурирана и действена перспектива за бъдещето (Van der Keilen, 1982). Степента, в която бъдещето се разглежда като предсказуемо, структурирано и контролируемо (Lessing, 1972), води до вземането на различни решения, отнесени към бъдещето, за определен начин на живот. И колкото и да са различни възможните варианти на решение, все пак юношата трябва да реши един съдбоносен въпрос. Каква жизнена ориентация да избере? Към утвърждаването на общочовешките ценности, към социалния начин на живот, изпълен с трудности, но и с безгранични възможности за развитие, или еснафския, приспособителен, без рискове и конфликти, но и без перспектива за развитие.

По този начин в сферата на ценностните ориентации могат да се разграничат два типа стратегии за реализация на ценностните отношения: 1) приспособителна, насочена към хомеостатичен принцип на функциониране на личността; избягване на рисковите ситуации; придаване значение на спокойния и уравновесен начин на живот; 2) конструктивна, насочена към хетерогенен принцип на функциониране; проблематизация на живота (Г. Томе, 1978); придаване значение на преодоляването на препятствия като смисъл на живота (К. Обуховски, 1981). Доколкото младостта се разглежда като носител на творческото начало в живота, може да се твърди, че изборът на приспособителна ориентация в юношеска възраст води до изграждането на дефектни стратегии за реализация на личността не само в настоящето, но и за бъдещето. Целта на настоящото изследване е да се установи характерът на взаимовръзката между ценностни ориентации (ЦО) и вре-

меви хоризонт (ВХ) на личността. Тази цел може да се операционализира по следния начин:

1. Съществуват ли някакви различия в стратегическата организация на поведението в зависимост от интеграцията на времето в ценностните отношения на личността.

2. Съществуват ли някакви различия в готовността да се проектира бъдещето в групите, диференцирани по пол и признака приемане—отхвърляне на приспособителна ориентация.

3. Съществуват ли някакви промени в юнионата на мотивационното съдържание на обектите-цели на краткосрочните и дългосрочните проекти на бъдещето като функция на ценностните ориентации. Предполагаме, че интеграцията на времето в жизнените програми на личността е в пряка зависимост с отхвърлянето на приспособителния начин на живот и в обратна зависимост с приемането (хипотеза 1). На равнището на когнитивно-мотивационното съдържание на времевия хоризонт ценностните ориентации изграждат различни стратегии за промяната на Аз-а във взаимовръзките си със света (хипотеза 2). Предполагаме, че в този процес на трансформиране на потребностите на личността в проекти на бъдещето съществуват различни опосредствуващи звена при прехода от близко към далечно бъдеще (хипотеза 3).

М Е Т О Д И К А

1. Изследвани лица. Изследвани са 198 юноши в последния клас на общеобразователните училища в гр. София, Варна и Троян, разпределени по признака пол, както следва: 120 момчета и 78 момичета. Общ белег за социалната сигуризация на тези юноши е, че те не се подготвят за определена професия, т. е. имат „открито бъдеще“.

2. Методика на изследване на времевия хоризонт (ВХ). За целта се използва директен личностен тест с ограничено разстояние във времето. Ние съзнателно ограничихме времевия период, тъй като ни интересуват преди всичко вариациите на когнитивно-мотивационното съдържание на времевия хоризонт. От лицата се изискват спонтанни отговори на два въпроса: „Как си представяте живота си след 5 години? (близко бъдеще — ББ) и „Как си представяте живота си след 15 години?“ (далечно бъдеще — ДБ). За определянето на ВХ се въвеждат следните измерения: I. *Ориентация към бъдещето*, която се изразява в диспозицията на личността да включва бъдещето. При регистрирането на ориентацията се приема следният принцип: наличието на различни отговори, асоциирани спонтанно с дадена зона на времето, които отразяват ориентацията към тази зона (De Volder, 1979). II. *Когнитивно-мотивационно съдържание на ВХ*. За целта беше създадена система за кодиране на очакваните събития, която съответства на нашето разбиране на ВХ, като стратегически модел на Аз-а във връзките му със света. Той съдържа 4 основни категории и 20 подкатегории: А. *Личност и бъдеще* (ЛБ). I. Самоопределение (С): 1) частично, 2) цялостно, 3) автономия. II. Реализация на Аз-а (РА): 1) избор на жизнен път, 2) несигурност в реализацията на Аз-а, 3) избор на социален начин на живот, 4) избор на алtruистичен начин на живот, 5) избор на еснафски начин на живот, 6) реализация на цели, мечти, идеали. Б. *Неличност и бъдеще* (НБ): 1) прогрес на обществото, човечеството, 2) репрес на обществото, 3) промяна на обществото (без точно фиксиране на насоката), 4) общество, човечество без промени. В. *Дейности и социални професии* (Д): I. Нормативна регулация (ДНР): 1) образование, 2) семейство, 3) труд-професия, 4) военна служба, II. *Личностна регулация* (ДЛР): 1) образование,

2) семейство, 3) труд—професия, 4) военна служба. Г. Цялостни концепции и за живота и човека (ЦК). Изследването на когнитивно-мотивационното съдържание на времевия хоризонт се извършва на две равнища: 1) структура на мотивационното съдържание, определена чрез разпределението на плътността на основните категории и 2) иерархия на мотивационното съдържание, определена чрез ранжирането на подкатегориите. Като емпиричен индикатор се използва честотата на съотнасянията към категориите на кодовата система.

Този показател в най-голяма степен изразява личностната значимост на обектите-цели. За сравнение на групите, диференцирани по признака „ценностна ориентация“ се изчислява коефициент на рангова корелация на Spearman (Сепетлиев, 1968).

3. Методика за изследване на ценностните ориентации (ЦО), За целта се използва проективна методика с описани осем начина на живот на наши съвременници (А. Г. Здравомыслов, В. П. Рожин и В. А. Ядов, 1967). Всеки от тях изразява определена ориентация в зависимост от приписването на значение на един или други обекти-цели за реализация в живота: 1. *Кариера* (бързо издигане в работата, вземане на ръководни длъжности), 2. *Прагматична* (трупане на пари), 3. *Социална ориентация* (общественополезен труд, преодоляване на трудности), 4. *Еснафска ориентация* (спокойен, уравновесен живот, обикновена, чиста работа без изненади), 5. *Нравствена ориентация* (посвещаване на живота на другите хора), 6. *Слава* (демонстрация на способности), 7. *Творческа ориентация* (любима и интересна работа, развитие на способностите, пренебрегване на развлеченията), 8. *Бохемска ориентация* (вкус към развлечения).

Изследваните лица оценяват всеки от тях, като използват скала с оценки от 1 до 5 („съвсем не ми харесва“ — 1, „изключително много ми харесва“ — 5). Освен това се изисква и обосновка на оценката. При анализа на резултатите се въвеждат два вида количествени измерения: средна оценка на всеки начин на живот и честотата на разпределенията на оценките за всеки начин на живот. За сравнение на честотата на разпределение на оценките между групите, диференцирани по пол и ценностна ориентация, се използва критерият χ^2 (Клаус, Ебнер, 1971).

ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

1. Ценностни ориентации и ценностни стратегии.

Таблица 1

Ранжиране на средните оценки на осемте начина на живот при групите, разпределени по пол и ценностна стратегия

Ранж на таб	Мъже		Жени		Приспособи- телна стратегия мъже+жени	Конструктивна стратегия мъже+жени	Общо	
1	нравствен	4,77	социален	4,88	социален	4,77	социален	4,78
2	социален	4,72	нравствен	4,26	нравствен	4,65	нравствен	4,57
3	кариера	3,8	кариера	3,88	еснафски	4,4	кариера	4,03
4	еснафски	3,25	слава	3,53	слава	3,68	творчество	3,22
5	слава	3,17	творчество	3,26	кариера	3,62	слава	3,26
6	творчество	2,87	еснафски	3,23	творчество	2,85	пари	2,90
7	parи	2,67	parи	1,88	parи	2,48	еснафски	2,32
8	бохемски	1,32	бохемски	1,19	бохемски	1,42	бохемски	1,09

1 Всички дейности се кодират като „личностна регуляция“, когато се посочват усилията, намеренията, отношенията при тяхната реализация. Напр. „След 5 години ще работя“ (ДЛР), „След 5 години ще имам любима работа, на която ще се отдам изцяло“ (ДЛР).

Ранжирането на средните оценки на начините на живот в изследваната съвкупност показва следната иерархия на ценостните ориентации (табл. 1).

Най-високи рангови места във всички групи имат социалната и нравствената ориентация и най-ниски — ценността „трупане на пари“ и бахемският начин на живот. Юношите категорично отхвърлят грубия практицизъм и безцелното пилее-не на времето, като се обосновават с необходимостта от възвишен смисъл в живота. В средната част на скалата са ориентациите към кариера, слава, еснафски начин на живот, творчество. За нас представлява интерес оценката на еснафския начин на живот. При отговорите на този въпрос изследваната съвкупност се диференцира най-изразено: 46,96% отхвърлят и 53,04% — приемат. Обосновката на оценките на изследваните лица ни дава информация за смислодиференциращата основа на тези различия.

Отхвърлянето на еснафския начин на живот става от позициите на младостта („В живота на този човек няма никаква романтика“, „На 18 години спокойният живот не ме удовлетворява, предпочитам риска и изненадите“) и от позициите на изградена жизнена философия, в която търсениято на промяната и преодоляването на затрудненията е източник за развитието на човека („Движението създава характера, а той не търси движение“, „Все пак човек трябва да се бори с нещо, за да го преодолее“, „Това е влечуго, а не човек“). При лицата, които приемат еснафския начин на живот, проблем за развитието на човека не се поставя (съответно изключва се промяната и преодоляването на препятствията). Спокойният живот без рискове и изненади се разглежда като естествен завършек на младостта. Той се асоциира с нормалния живот в зрялата възраст, когато много от проблемите на младостта ще бъдат решени. Следователно в отговорите на двете групи се актуализират различни концепции за същността на човека и средствата за неговата реализация. В първия случай човекът като непрекъснато развитие (включване на времето, промяната в Аз-концепцията на личността), във втория — човекът, стремящ се към определен край (изключване на времето). Получените резултати ни дадоха основание да разглеждаме приемането и отхвърлянето на еснафския начин на живот като индикатор на две коренно различни стратегии за реализация на ценостните отношения: приспособителна и конструктивна.

Сравнението на групите, диференциирани по този признак, показва значими различия в ценостното отношение към следните обекти-цели: (*кариера*) $\chi^2=12,9$, $p<0,01$, (*pari*) $\chi^2=18,3$, $p<0,001$, (*слава*) $\chi^2=15,68$, $p<0,01$, (*творчество*) $\chi^2=-7,82$, $p<0,05$. Установяват се следните тенденции: юношите с конструктивна стратегия оценяват по-високо издигането в работата (кариера) и творческата работа, а юношите с приспособителна ориентация — по-високо „пари“ и „слава“. Сравнението между групите, диференциирани по признака „пол“, показва значими различия при оценката на *pari* ($\chi^2=21,33$, $p<0,001$) — в полза на момчетата и *творчество* ($\chi^2=17,38$, $p<0,05$) — в полза на девойките. Тези полови различия се запазват и при сравнението на групите с конструктивна стратегия: по-голяма ориентация при момчетата към *pari* ($\chi^2=10,69$, $p<0,05$) и към *кариера* ($\chi^2=8,86$, $p<0,05$) и по-голяма ориентация при девойките към *творческа работа* ($\chi^2=12,81$, $p<0,05$).

По-силната ориентация на момчетата към „пари и „кариера“ може да се обясни с традиционния социо-културен модел на мъжката роля. В него мъжът е главният икономически стабилизиращ фактор, осигуряващ социалния престиж на семейството. По-силната ориентация на девойките към „творчество“ може отчасти да бъде интерпретирана като един от вариантите за преодоляване на противоречието: от една страна, неудържимият стремеж на съвременната жена за

социална изява и от друга — социалният стереотип на женско поведение и роля, свързан преди всичко с майчинството.

Интересен факт е, че в изследването не се установяват между полови различия при групите с приспособителна стратегия. Като че ли изборът на еснафски начин на живот заличава индивидуалните различия и прави лицата единни в своите ценностни оценки. Резултатите от изследването на ценностните ориентации показват, че най-силно диференциращ фактор в тази възраст е приемането или отхвърлянето на еснафския начин на живот. Диференциращата функция на този фактор е по-значима от половите различия. На това равнище се изграждат различни стратегии за реализация на ценностните отношения: приспособителна (със затворена линия на поведение) и конструктивна (с отворена). Следващият анализ е насочен към изследване влиянието на тези стратегии върху различните измерения на времевия хоризонт.

2. Ценностни стратегии и ориентации към бъдещето. Резултатите показват, че съществува значима зависимост между ценностните стратегии и способността да се проектира бъдещето ($\chi^2=19,89$). По този начин беше потвърдена хипотеза 1. Лицата с приспособителна стратегия в значително по-голяма степен показват редуцирана способност да включват бъдещето (приспособителна стратегия 46,71%, конструктивна — 16,12%). Неспособността да се проектира бъдещето изгражда специфична концепция за непредсказуемостта на времето и неспособността на човек да въздействува върху неговия ход („Времето ще реши“, „Животът се променя много бързо, трудно е да си го представя“, „Не зная какво ще стане след една година, а как ще зная след 5“). Изследването на зависимостта между променливата пол и предиспозиция към бъдещето е незначима ($\chi^2=0,06$).

3. Ценностни стратегии — йерархия на когнитивно-мотивационното съдържание на ВХ. При изследването на йерархията на мотивационното съдържание и изграждането на ранговите редове бяха обединени резултатите за близко и далечно бъдеще. Ранговата корелация показва, че не съществува съответствие в начините на съподчиняване на целите на поведение в групите, разпределени по признака ценностна стратегия ($K_5=0,32$, $p>0,05$). С това беше доказана хипотеза 2. Анализът на първите седем цели в ранговите редици ни дава информация за качествените различия между тези групи.

Ранг	Приспособителна стратегия	Конструктивна стратегия
1.	Семейство—нормативна регулация	обществен прогрес
2.	Обществен прогрес	реализация на Аз-а, социална и алtruистична
3.	Самоопределение — частично	труд — личностна регулация
4.	Реализация на Аз-а — несигурна	образование — нормативна регулация
5.	Семейство — личностна регулация	самоопределение — цялостно
6.	Труд — нормативна регулация	труд — нормативна регулация
7.	Реализация на Аз-а — еснафска ориентация	самоопределение — частично

На равнището на йерархията на времевия хоризонт ценностните стратегии проектират различен модел за динамиката на Аз-а в неговите връзки със света. В първия случай (приспособителната стратегия), самоопределен частично (3), несигурен в своята реализация (4), търсещ спокойствие и сигурност (7) и поле за изява във семейството (1, 5); във втория (конструктивна стратегия) цялостно са-

моопределен (5, 7) с ясна концепция за реализация в по-широк кръг от социални взаимодействия (2), чрез образование (4) и труд (3, 6).

4. Ценностни стратегии — структура на ВХ. На табл. 2 е представена структурата на мотивационното съдържание за цялата съвкупност за различните отрезъци от времето — близко бъдеще (ББ) и далечно бъдеще (ДБ) и за групите, диференцирани по признака „ценностна ориентация“: приспособителна ценностна стратегия (ПЦС) и конструктивна ценностна стратегия (КЦС). Структурата на мотивационното съдържание се определя чрез относителния дял на честотата на съотнасянията в основните категории на кодовата система спрямо всички отговори (А. Лично бъдеще, Б. Нелично бъдеще, В. Дейности: нормативна и личностна регулация. Г. Цялостни концепции за живота).

Таблица 2

Структура на мотивационното съдържание на времевия хоризонт в близкото и далечното бъдеще (%)

Групи	Лично бъдеще	Нелично бъдеще	Дейности нормативна регулация	Дейности личностна регулация	Цялостни концепции
Общо — ББ	28,92	20,66	36,63	9,09	3,71
Общо — БД	34,79	27,53	14,14	23,18	—
КЦС — ББ	33,7	23,27	28,57	7,79	5,88
ПЦС — ББ	23,33	16,6	48,88	10	—
КЦС — ДБ	33,32	28,57	11,90	26,98	—
ПЦС — ДБ	37,5	26,25	18,75	17,5	—

Анализът на структурата на мотивационното съдържание на времевия хоризонт на юношите в близкото бъдеще показва доминирането на обектите-цели, свързани с дейностите и тяхната нормативна регулация (36,63%), следвани от целите, свързани с личното бъдеще (28,92%). От близкото към далечното бъдеще се регистрира нарастване на позоваванията както към личното, така и към немличното бъдеще и преход от нормативна към личностна регулация на дейностите. Тази динамика на времевия хоризонт отразява кривата на социализация процес: укрепването на връзките на Аз-а със света е източник за прехода от външна (нормативна) към вътрешна (личностна) регулация на поведението. Този преход се опосредствува от дейностите, изпълнявани с личностно присъствие и заинтересованост (т. е. от личностната регулация на дейностите).

Влиянието на ценностните стратегии върху този процес се разкрива при сравнението на различията в структурирането на времевия хоризонт в близкото бъдеще и неговата реорганизация в далечното. При анализа вниманието ни ще бъде съсредоточено върху характера на опосредствующите звена.

При лицата с приспособителна стратегия в близкото бъдеще доминиращи са целите, свързани с нормативната регулация на дейностите (48,88%). Събитието, което в най-голяма степен се очаква и запълва съдържанието на тази категория, е семейството (30%). При преход към далечно бъдеще рязко нараства плътността на целите, свързани с личното бъдеще. Но тук в моделите за реализация на личността преобладава приспособителната идентификация. След 15 години юношите се виждат като модел № 4 (еснафския начин на живот). При тази група в

далечното бъдеще се запазва относително високият дял на нормативна регулация на дейностите, а личностното присъствие отново е свързано със семейната роля. Изводът, който се налага, е, че при лицата с приспособителна стратегия връзките на Аз-а със света, както и тяхната динамика се осъществява чрез нормативно регулираната дейност. От своя страна редуцираната способност за проектиране, планиране на своето бъдеще възпрепятствува и интернализацията на социално регламентираното разпределение на дейностите във времето. При тези лица както в близкото, така и в далечното бъдеще доминира семейната роля, отначало нормативно зададена, а след това личностно регулирана.

При лицата с конструктивна ориентация в проектите на бъдещето доминират личностни цели, свързани със самоопределението и реализацията на личността (ЛБ—33,7%). Тази загриженост за личното бъдеще е подкрепена с интерес към бъдещето на обществото и прогреса на човечеството (23,27%), нормативно очакваните дейности (28,57%). Обаче в кръга на тези дейности, за разлика от лицата с приспособителна стратегия, събитието, което в най-голяма степен се проектира в бъдещето, е образоването (17,53%). Реорганизацията на времевия хоризонт в далечното бъдеще е свързана с рязко спадане на пътността на категорията нормативна регулация и нарастване на личностната регулация на дейностите. За разлика от предходната група тук личностното присъствие е свързано с нова роля — професионалната. Изпълнението на семейната роля се включва в контекста на по-обобщени цели с неограничен времеви знак — социална и алтриуистична реализация на личността. Изводът, който се налага, е: при лицата с конструктивна стратегия реорганизацията на връзките на Аз-а със света се осъществява по различен начин, а именно чрез личностната регулация на дейностите. По този начин бе потвърдена хипотеза 3. Този факт влияе върху когнитивно-мотивационното съдържание по две линии: 1) улеснява процеса на интернализация на т. н. „социален часовник“ и 2) нараства мотивационната функция на обобщените далечни цели, фиксирани като смисъл на живота. Регулативната функция на този модел на бъдещето се изразява в това, че той задава, от една страна, постоянни отправни точки, *постоянна насока на развитието* и, от друга, осигурява конструктивни стратегии за решаването на т. н. ролеви конфликт, типичен за следващата възраст (младежката).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото изследване очерта няколко аспекта на влиянието на ценностните ориентации върху времевия хоризонт на личността: диспозиция към бъдещето, структура на когнитивно-мотивационното съдържание, средствата за преодоляване на противоречията, възникващи в хода на живота и по-конкретно противоречията между близките и далечните проекти. На равнището на мотивационното съдържание на времевия хоризонт приемането и отхвърлянето на приспособителния начин на живот детерминира различни стратегии за реализирането на ключовия момент на юношеския период, а именно интеграцията на промяната на жизнените условия. Изграждането на личностни механизми за регулацията на този ключов момент е в пряка зависимост от включването на понятието за промяната в Аз-концепцията на личността. Човек участва във връзките си със света като цялостна личност. За да бъде ефикасно неговото поведение не само обектите — цели и средствата за тяхната реализация, но и *идеята за насоката на промяната* трябва да присъствува от самото начало. Това насочва вниманието към един аспект пренебрегван в изследванията, а именно ценностния аспект на времето.

На това равнище времето придобива ново качество, а именно перспектива, потенциална възможност за развитие. Разкриването на този мирогледен, жизнеутвърждаващ аспект на времето (Каган, 1982) е изключително важно за психологията. Тук възниква един въпрос, който има голямо значение за изследването на генезиса и функциите на времевата променлива в човешкото поведение: по какъв начин концепцията за времето като перспектива за развитие влияе върху психологическата организация на личността, по какъв начин се свързва с другите личностни потребности от самоактуализация, успех, вътрешен самоконтрол, потребност от удовлетворяваща личността положителна самооценка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская, К. А., Развитие личности в процессе жизнедеятельности, В: Психология формирования и развития личности. М., 1981. 2. Здравомыслов, А. Г., Рожин, В. П. и Ядов, В. А. (ред). Человек и его работа. М., 1967. 3. Каган, М. С., Время как философская проблема. — Вопросы философия, 1982, кн. 10. 4. Клаус, Г., Ебнер, Основы на статистиката за психологии, социологии и педагоги. С., 1971. 5. Крохин, А. А., Головаха, Е. И., Психологическое время личности. К., 1984. 6. Кон, И. С., Психология юношеского возраста, М., 1979. 7. Овуховский, К., Психологическая теория строения и развития личности.—В: Психология формирования и развития личности, М., 1981. 8. Септилев, Д., Медицинска статистика. С., 1968. 9. Силгиджиан, Х., Личността на юношата. (Самооствърдане, автономия, жизнени цели). С., 1978. 10. Силгиджиан, Х., Психологически измерения на младежката възраст.—В: Поведение и реализация на младия человек. (под общата редакция на проф. Г. Йолов). С., 1980. 11. Томэ, Г., Теоретические и эмпирические основы психология развития человеческой жизни.—В: Принцип развития в психологии. М., 1978. 12. Ядов, В. А. Социология и современность. т. I, М., 1977. 13. Fraisse, P., Psychologie du temps. Paris: P. U. F., 1957 (2e ed. 1967). 14. Ногарт, J., Time Perspective: Theoretical and methodological considerations. Psychologica Belgica, 1973, 13, 265—294. 15. Lenis, W. & Gailly, A., Extension of futur time perspective in motivational goals of different age groups. International Journal of Behavioral Development, 3 (1980) 1—17. 16. Lessing, E. E., Extension of personal futur time perspective, age, and life satisfaction of children and adolescents. Developmental Psychology, 1972, Vol. 6, No. 3, 457—468. 17. Nuttin, J., Motivation et Perspectives d'Avenir. Presses Universitaires de Louvain, 1980. 18. Trommsdorff, G., Lam, H., & Schmidt, R. W., A longitudinal study of Adolescents' future orientation (Time perspective). Journal of Youth and Adolescence, Vol. 8, No. 2, 1979, 131—147. 19. Rodroguez-Tomé, H., Identité et horizon temporel à l'adolescence. In P. Fraisse et al., Du temps biologique au temps psychologique. Paris: P. U. F., 1979, 379—386. 20. Vander Keulen, M., L'étendu de la perspective temporelle future et l'attitude à l'égard du présent, du passé et de l'avenir chez les adolescents normaux et handicapés sociaux. Influence du succès et de l'échec expérimental. Psychol. Belgica, 1982, XXII-2, 161—183.

VALUE ORIENTATION AND TIME HORIZONS OF PERSONALITY
DURING ADOLESCENCE

H. Silghidjyan

Within the frames of the concept of personality as a developing system an attempt is made to reveal the explanatory power of the personality construct called «time horizons» in the development of higher levels of strategic organization of behaviour. The necessity is substantiated to differentiate in the value orientation hierarchy of life goals a «time axis» for infrastructuring of time relations. The empiric investigation carried out supports the hypothesis of an interrelationship between the value orientation and the time horizons of personality in selection of life strategies (way of life) during adolescence. 198 adolescents were investigated, being differentiated according to sex and value strategy. Two types of strategy for personality self-realization in the value orientation sphere were differentiated by means of time integration: adaptive and constructive. In the time horizon sphere these strategies have differentiating function in the following dimensions: orientation toward future; hierarchy of the cognitive-motivational contents; project for the future; means of overcoming contradictions between near and distant personality projects.

ПРИЧИННИ АТРИБУЦИИ И ПОВЕДЕНЧЕСКИ
НАМЕРЕНИЯ ПРИ ЮНОШИ С РАЗЛИЧНА ЛОКАЛИЗАЦИЯ
НА КОНТРОЛА

АНГЕЛ ВЕЛИЧКОВ

Приспиването на причинни за резултатите от собственото поведение е един от основните когнитивни процеси, чрез които човек възприема и интерпретира своето място в системата от взаимодействия с околната среда (извличане на причинни атрибуции). От харектара на направените атрибуции за собствения успех и неуспех до голяма степен се определят реакциите на стресиращи събития и преживяванията афективни състояния (Teglasi, Fagin, 1984). Интерпретацията на източниците на причинност има определящо значение за поддържането на самооценката (Zuckerman, 1979) и за планирането на по-нататъшното поведение.

В съвременната психология интензивно се изучават условията, при които се приспиват определени причини, когнитивните отклонения и изкривявания в атрибутивния процес, взаимовръзките между извлечените атрибуции и преживяванията емоции, атрибутивните основи на депресивните състояния и ego-защитните процеси. Рядко се срещат изследвания за проучване на връзката между атрибуциите и формирането на поведенчески намерения за стратегийте на продължаване на дейността. Тук е направен опит да се изясни този проблем.

За анализ на причинните атрибуции е използван таксономичният модел на Weiner (1980, с. 347), според който всяка причина може да бъде класифицирана по три основни признака: устойчивост (стабилни и нестабилни причини), локализация (произтичащи от човека причини и произтичащи от външната среда причини) и контролируемост (контролируеми и неконтролируеми от човека причини). Този автор приема, че по трите дименсии могат да се идентифицират следните основни причини за получаваните в действността резултати: способност (вътрешна стабилна неконтролируема причина), положено усилие (вътрешна нестабилна контролируема причина), трудност на задачата (външна стабилна неконтролируема причина) и действие на шанса (външна нестабилна неконтролируема причина). Този модел е най-често използван в съвременната социална психология на личността и се приема и в марксистката психология (Муздъбаев, 1983, с. 141). Изследователите, които са го прилагали, са показвали, че мотивираното към постижение изпълнение е свързано с атрибуции върху способност (Kukla, 1978), а преживяването на успех и неуспех води до специфични атрибутивни отклонения. При успех хората са склонни да приписват резултата на притежавани способности, а при неуспех — на външни причини, като по този начин запазват и повишават самооценката си (Bradley, 1978). Повечето изследвания, довели до тези заключения, са използвали наблюдения на изпълнение в задачи за постижение, т. е. които се извършват в отсъствие на външна награда и човек ги възприема като диагностики за неговите способности. Не е ясно обаче, дали същите атрибутивни отклонения ще се проявят, ако задачата се изпълнява заради външна награда. Такова изпълнение се ръководи от стратегията с минимални усилия да се получи максимален резултат. Следователно може да се очаква, че атрибуциите за преживян успех с по-малка вероятност ще бъдат отесени към способности и в по-голяма степен — към други причинни фактори (вложеното усилие и трудността на задачата). При преживяване на неуспех извличането на причинни атрибуции ще се влияе от прилаганата стратегия на изпълнение на задачата и его-защитни отклонения в атрибутивния процес няма да се наблюдават.

Поведенческите намерения се разглеждат като продължение на причинната интерпретация на получения резултат. С тяхна помощ човек се стреми да утвърди или да коригира установените причинно-следствени взаимоотношения между собственото поведение и получениия резултат. Например, ако е преживян успех и човек се стреми да утвърди и провери собствените способности (мотивация за постижение), най-подходяща стратегия е да намали вложеното усилие и да повиши трудността на задачата. При тези условия най-вероятно е успехът да бъде приписан на притежавана способност. Ако трябва да се отклони преживяването на отрицателна оценка на способностите, най-подходяща стратегия е да се намали трудността на задачата и да се повиши вложеното усилие, с което се увеличава вероятността за преживяване на успех. Така приписването на определени причини позволява да се планират поведенчески стратегии за усиливане или премахване на тяхното действие.

Съществуващите изследвания показват, че поведенческите намерения стават по-силни, когато очакванията за тяхната резултативност се повишават (Maddux, Sherer, Rogers, 1982). Следователно върху тях влияе не само характерът на причинните атрибуции, но и убежденията в ефективността на определено поведение. Тези убеждения зависят от някои интроверсивни различия, които водят до различни стратегии на поддържане и развитие на личната причинност.

Тясно отнесена към процесите на извличане на причинни атрибуции и регулация на поведението е дименсията „локализация на контрола“ (Кискинов, Ве-

(личков, 1984). Тя представлява обобщено очакване между поведението и резултата да съществува причинна връзка (вътрешен контрол) или поведението да не е свързано с резултата и той да се разглежда като функция от външни фактори (външен контрол). Локализацията на контрола възниква на основата на причинен анализ на успеха и неуспеха (Lescourt, 1976, с. 27), който в резултат на повторяемо извлечане на едни и същи причини през широк набор от ситуации и поведения води до формиране на убеждение за преобладаващите източници на причинност (Phares, 1976, с. 30). Характерно е, че лицата с вътрешен контрол се ориентират към поведения, които облекчават личния контрол над средата, докато лицата с външен контрол демонстрират необичайни отклонения в поведението след успех и неуспех (Joe, 1971). Всичко това дава основание да се счита, че локализацията на контрола играе важна роля както в процеса на извлечане на причинни атрибуции, така и при формирането на поведенческите намерения.

На основата на изложените съображения са формулирани следните хипотези на изследването:

1. При изпълнение за получаване на външна награда след успех лицата с вътрешен контрол ще приписват резултата на вложеното усилие, а след неуспех — на трудността на задачата. Лицата с външен контрол ще приписват успеха на добър шанс, а неуспех — на липса на способности.

2. Лицата с вътрешен контрол след успех ще формират поведенчески намерения, насочени към запазване и утвърждаване на постиженето, а след неуспех — към подобряване на получния резултат. Лицата с външен контрол след успех ще се насочват към новишаване на постиженето и демонстриране на способност, а след неуспех — към защитно избягване оценката на личните способности.

М Е Т О Д

Изводка и план на експеримента. В изследването взеха участие 52 момчета на възраст от 16 до 18 г., всички ученици в гимназия. Изследването бе проведено по факторен план от вида 2 (локализация на контрола) $\times$ 2 (успех — неуспех).*

Тъй като изследваните лица са само юноши, не е възможно да се направи сравнителен възрастов анализ.

Процедура. С помощта на теста на Ротър за локализация на контрола¹ изследваните лица бяха разделени на две групи — с вътрешен и външен контрол. След това те участвуваха индивидуално в експеримент за получаване на външна награда в зависимост от количеството успешни попадения в задача за улучване на отвори с различна трудност с помощта на стоманено топче и стик. Те имаха възможност свободно да избират трудностите на отворите, да ги изменят по свое желание и сами да определят цялата стратегия на изпълнение.

След приключване на изпълнението експериментаторът изчисляваше с помощта на миникалкулатор количеството успешни попадения и средната трудност на използвани отвори, след което подаваше информация на изследваното лице за неговия успех. Половината лица получаваха обратна връзка за успешно изпълнение над средното за тяхната възраст, а другата половина — за неуспешно изпълнение под средното за тяхната възраст. След подаване на обратната връзка изследваните лица получаваха въпросник, в който с помощта на 7-степенни оценъчни скали трябваше да отбележат какво е влиянието на 4 причини вър-

¹ Българска адаптация, съставена от 15 признака и 5 отвличащи изказвания. Тестът оценява външната локализация на контрола.

ху полученият резултат и каква готовност имат да предприемат всяко от 8 поведенчески намерения при условие, че имат възможност отново да повторят същата дейност.

Зависими променливи. Следните причини бяха използвани за оценка на атрибутивния процес: способност, трудност на задачата, усилие, действие на шанса. Поведенческите намерения бяха отнесени към следните групи: свързани с резултата (запазване на същия резултат и подобряване на постижението), свързани с изменение трудността на задачата (намаляване и увеличаване на трудността), свързани с усилието (намаляване и повишаване на усилието), свързани с его-защитни поведения (отказ от дейността и разчитане на шанса).

РЕЗУЛТАТИ

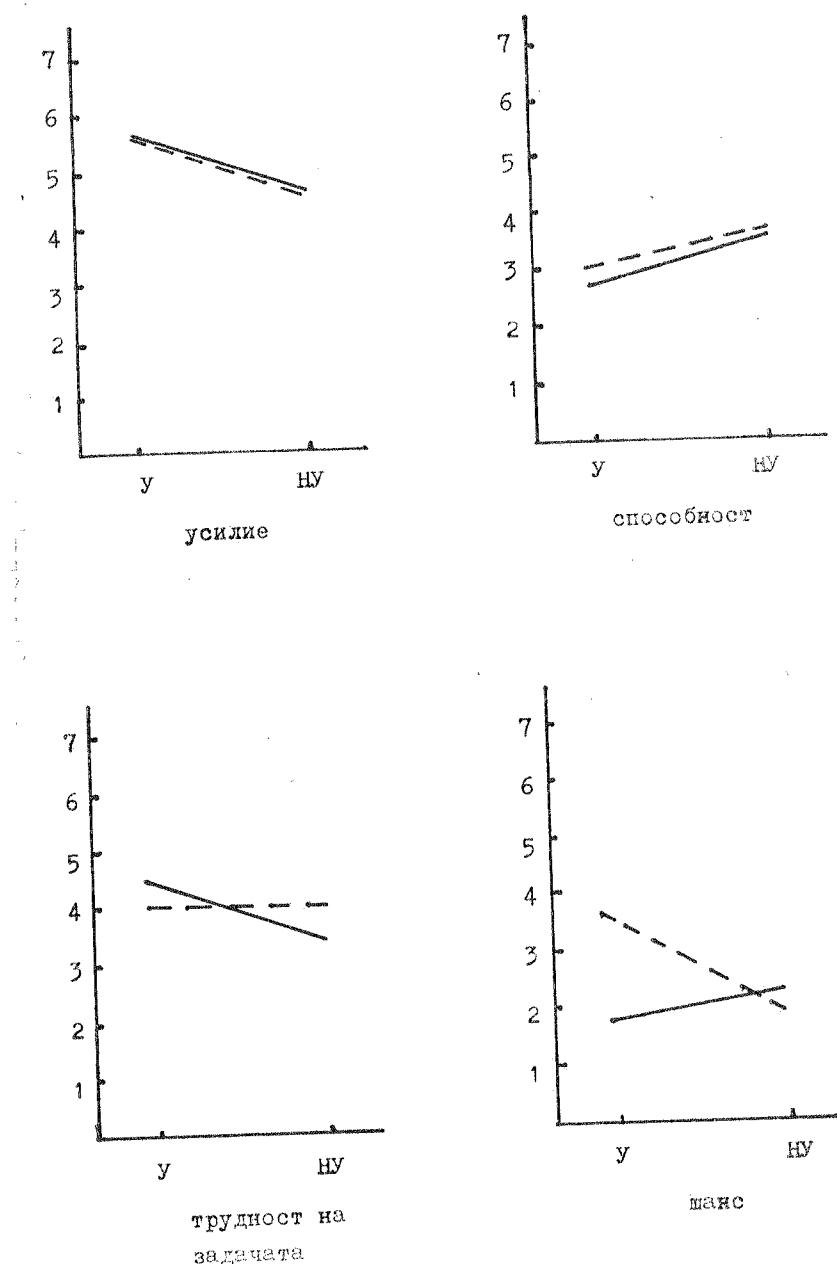
Средните стойности на извлечените причинни атрибуции за лица с вътрешен и външен контрол при успех и неуспех са представени на фиг. 1.

На получените данни бе направен двуфакторен дисперсионен анализ. За атрибуцията върху усилие беше получен ефект, близък до значимост ($F_{(1,48)}=3,65$, $p<0,10$), който се дължи на преживяването на успех и неуспех. Както се вижда от фиг. 1, изследваните лица, независимо от локализацията на контрола, са склонни да припишат успеха на вложеното усилие, но при преживяване на неуспех отсъствието на достатъчно усилие не се разглежда като толкова отговорно за резултата. За атрибуцията върху способност не бяха получени значими ефекти, но измененията след преживяване на неуспех са еднакви за всички изследвани лица и показват тенденция неуспехът в по-голяма степен да се приписва на недостатъчна способност. За трудността на задачата също не бяха получени значими ефекти, но както може да се види, лицата с вътрешен контрол са склонни да намаляват нейното значение след неуспех, докато лицата с външен контрол разглеждат тази причина като еднакво действена, независимо от преживяването на успех — неуспех. Данните за лицата с вътрешен контрол противоречат на първата хипотеза, но могат да се обяснят с използваните стратегии по време на изпълнението. Доколкото тези лица се ориентираха към ниски равнища на трудност на отворите, в които е най-лесно да се получи външната награда, преживяването на неуспех не е правдоподобно да се припише на трудността на задачата. Лицата с външен контрол показваха тенденция да изпълняват на по-високи равнища на трудност, но както се вижда, след неуспех не използват атрибуцията върху трудна задача като защитно избягване оценката на собствената компетентност.

За атрибуцията върху шанс беше получен значим ефект на взаимодействието на локализация на контрола и преживяване на успех — неуспех ($F_{(2,48)}=3,75$, $p<0,05$), което показва, че при лицата с външен контрол преживяването на неуспех има значимо влияние върху атрибуцията върху шанс. Както се вижда от фиг. 1, тези лица са склонни да приписват в значимо по-висока степен успеха на действието на шанс, докато неуспеха разглеждат като зависещ от вътрешни причини. Това дава потвърждение на хипотезата за атрибутивния синдром при лица с външен контрол след успех — неуспех.

Тъй като атрибуциите върху усилие, способност и трудност на задачата не дадоха значими ефекти, дължащи се на локализацията на контрола, заслужава да се направи анализ как се ранжират изследваните атрибуции при задача за външна награда. За целта бяха изчислени средните стойности и стандартните отклонения в цялата извадка за всяка атрибуция. Тези данни са представени в табл. 1. Еднофакторният анализ на вариацията разкри значим ефект, който се

дължи на вида на причините ($F_{(3,204)} = 18,42$, $p < 0,01$). С помощта на метода на множествените сравнения (Глас, Стэнли, 1976) бе установено, че най-важната причина за получените резултати юношите виждат във вложеното усилие ($p < 0,01$).

Фиг. 1. Причинни атрибуции след успех(у) и неуспех(ну) при лица с вътрешен и външен контрол

Таблица 1

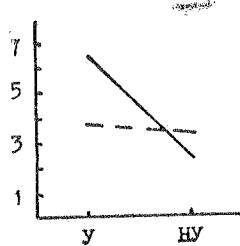
Средни стойности и стандартни отклонения на причинните атрибуции за цялата извадка

Усилие	Способност	Трудност на задачата	Шанс
$\bar{X} = 5,11$	$\bar{X} = 3,27$	$\bar{X} = 3,98$	$\bar{X} = 2,44$
$SD = 1,87$	$SD = 1,90$	$SD = 2,05$	$SD = 1,77$

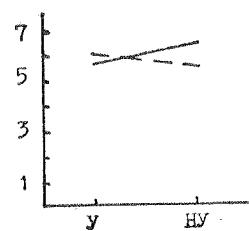
На второ място се поставят притежаваните способности и трудността на задачата, които не се различават по своята значимост. На последно място ($p < <0,01$) в причинните обяснения на получените резултати е шансът. Съгласно модела на Weiner това съотношение на причинните атрибуции отразява желание да се упражнява личен контрол над резултата (водеща е вътрешна нестабилна причина, която е подличен контрол), като се отчита и значението на стабилните причини (способност и трудност на задачата). Пренебрежването на шанса показва реализъм в анализа на причините на собственото поведение, макар при лицата с външен контрол той да не е така характерен.

Средните стойности на осемте поведенчески намерения при лица с вътрешен и външен контрол след успех и неуспех са представени на фиг. 2. Двуфакторният дисперсионен анализ разкри значим ефект на локализацията на контрола за намерението да се получи отново същият резултат ($F_{(1,48)} = 10,09, p < 0,01$). Значимо е и взаимодействието на локализацията на контрола и преживяването на успех—неуспех ($F_{(2,48)} = 5,61, p < 0,01$). Тези резултати, както може да се види от фиг. 2, показват, че лицата с вътрешен контрол след успех са склонни в по-голяма степен да повторят същия резултат, но след неуспех значимо намаляват това намерение. От друга страна, лицата с външен контрол са нечувствителни към получния резултат и техните поведенчески намерения не се влияят от него.

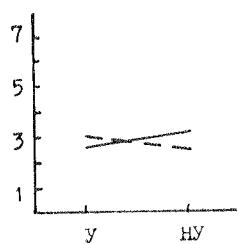
Анализът на останалите поведенчески намерения не разкрива значими ефекти на локализацията на контрола и преживяването на успех—неуспех. Въпреки това може да се види, че лицата с вътрешен контрол след неуспех се ориентират към подобряване на постижението, намаляване трудността на задачата, повишаване на усилието и разчитане на шанс. Лицата с външен контрол намаляват намеренията си да се опрат на шанса след неуспех, не са склонни да намалят трудността на задачата и в по-малка степен очакват да подобрят постижението си. Тези данни, макар и незначими, са в съответствие с втората хипотеза за поведенческите намерения на лицата с вътрешен контрол, които след успех са склонни да повторят същия резултат, а след неуспех показват тенденция към намаляване трудността на задачата и подобряване на постижението, като разчитат на вложеното усилие. Лицата с външен контрол обаче не показват синдроми от поведенчески намерения, които могат да се разглеждат като ориентация към демонстриране на способност след успех или като защитно избягване оценката на способностите след неуспех. Характерно за тях е разчитане на вложеното усилие, но те са по-малко способни да определят адекватни условия, при които се повишава вероятността за успех и които осигуряват защита на самооценката след неуспех. Така техните поведенчески намерения с по-голяма вероятност могат да ги поставят в условия на уязвимост от външни фактори и допринасят за задълбочаване на външната локализация на контрола.

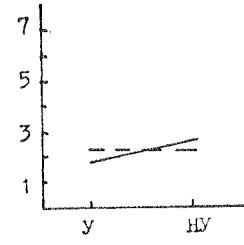
повторение на
результатта

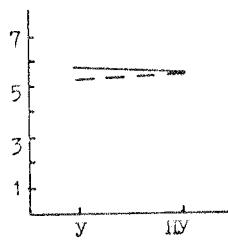
подобряване на
постижението

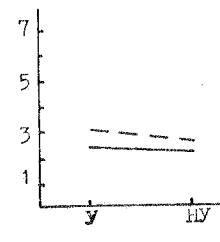
намаляване труд-
ността на задачата

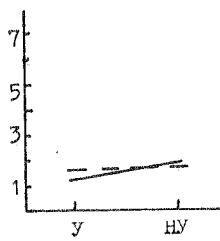
повишаване трудността
на задачата

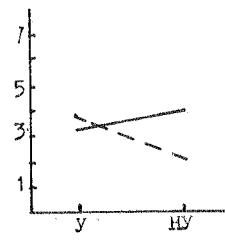
повишаване на
усилието

намаляване на
усилието

отказ от
дейността

разчитане на
шанс

Фиг. 2. Поведенчески намерения след успех — неуспех при лица с вътрешен и ^{външен} контрол

С оглед разкриване на водещите поведенчески намерения при юношите, независимо от локализацията на контрола и преживяването на успех—неуспех, биха изчислени средните стойности в цялата извадка на всяко от осемте намерения. Тези данни са представени в табл. 2. Еднофакторният дисперсионен анализ за

Таблица 2

Средни стойности и стандартни отклонения на поведенческите намерения за цялата извадка

Повторение на резултата	Подобряване на постижението	Намаляване трудността на задачата
$\bar{X} = 3,86$ $SD = 2,52$	$\bar{X} = 5,73$ $SD = 2,10$	$\bar{X} = 2,83$ $SD = 2,05$
Повишаване трудността на задачата	Повишаване на усилието	Намаляване на усилието
$\bar{X} = 2,25$ $SD = 1,45$	$\bar{X} = 5,61$ $SD = 2,17$	$\bar{X} = 2,56$ $SD = 1,54$
Отказ от дейността	Разчитане на шанс	
$\bar{X} = 1,59$ $SD = 1,13$	$\bar{X} = 3,52$ $SD = 2,09$	

разкриване влиянието на поведенческите намерения показва значим ефект ($F_{(7,408)} = 32,04$, $p < 0,01$). С помощта на метода на множествените сравнения се установи, че водещи ($p < 0,01$) поведенчески намерения са повишаването на усилието и подобряването на постижението в последващо изпълнение. На второ място са намеренията да се повтори същият резултат и да се изпълнява в условия, при които действува шансът. На трето място ($p < 0,05$) са намеренията да се намали усилието, да се намали трудността на задачата и да се повиши трудността на задачата. Както може да се види от табл. 2, тези намерения, които биха могли да отразяват прояви на мотивация за постижение, имат много слабо влияние върху насоките на продължение на дейността. На последно място ($p < 0,05$) е намерението за отказ от дейността, което представлява силна защитна реакция. Очевидно условията на изпълнение на експерименталната задача не предявяват силни заплахи срещу самооценката и това поведенческо намерение се разглежда като неадекватно. При повишаване на субективната значимост на задачата обаче не е изключено то да стане по-действено и да измести водещите поведенчески намерения.

Получените синдроми от причинни атрибуции позволяват да се провери как-во влияние оказва атрибутивният стил (Abramson; Seligman, Teasdale, 1978) върху интерпретацията на причините за резултата в изпълнение за външна награда. Концепцията за атрибутивния стил твърди, че лица, които приписват неуспеха на вътрешни устойчиви причини с глобално действие, а успеха — на външни неустойчиви и специфични причини, преживяват депресивни състояния. Данните показват, че в условия на успех лицата с вътрешен контрол приписват резултата предимно на вложеното усилие и на избраното от тях равнище на трудност на задачата. При неуспех същите лица разглеждат недостатъчното усилие и в по-ограничена степен — липсата на способности като отговорни за резултата. Този синдром, при който се наблюга главно на вътрешни нестабилни и контролиращи причини, се различава от експериментално установените типични прояви на защищния атрибутивен стил (Feather, 1983; Tucker, Vuchinich, 1984). Тези различия се дължат на особеностите на прилаганата стратегия при изпълнение за външна награда, но атрибутивният синдром и в този случай може да се разглежда като осигуряващ чувства на личен контрол и предпазващ от преживяване на депресия. При лицата с външен контрол същият синдром от атрибуции е допълнен с една важна подробност: при успех те са склонни да припишат резултата на шанс (външна, неустойчива, неконтролирана причина), докато при неуспех ролята на шанса не се отчита, а се търси отговорност в липса на способност (вътрешна, устойчива, неконтролируема причина). Този атрибутивен синдром е по-близо до синдрома на депресивния атрибутивен стил, макар да не е съвсем ясно изразен. Очевидно и при тези лица стратегиите на изпълнение за външна награда внасят някои отклонения в атрибутивния процес, които смекчават преживяването на лична не-компетентност и депресия, но не са в състояние напълно да го подгаснат. При това положение за тях е по-вероятно да генерализират своите неуспехи и да попадат в състояние на депресия и безпомощност (Alloy, Peterson, Abramson, Seligman, 1984), неуспехът в по-голяма степен може да снижи техните очаквания за успешно извършване на задачата в бъдеще (Kammeyer, 1983) и е по-вероятно да преживяват вина, съжаление и отчуждение (Lefcourt, Martin, Ware, 1984).

Анализът на поведенческите намерения показва, че между извлечениите причинни атрибуции и насоките за подобряване и изменение на изпълнението съществува съответствие. Водещата атрибуция върху усилие резултира в силно изразено намерение да се повиши усилието в последващо изпълнение и да се получи по-добър резултат. Намаляването на значението на шанса при лицата с външен контрол след неуспех води до понижено намерение да се създадат условия на изпълнение, в които действува шансът. Това съотношение между атрибуции и поведенчески намерения дава основание да се заключи, че приписването на причини за получените резултати служи като основа за определяне по-нататъшните стратегии на поведение.

Водещата роля на намеренията да се повиши вложеното усилие и да се подобрят резултатите отразява очакванията такава поведенческа стратегия да бъде ефективна в достигане на ценен резултат (Maddux, Norton, Stoltenberg, 1983). Наблягането върху усилието е стратегия, която подтиска преживяването на депресия и спомага да се избегне последващото влошаване на изпълнението (Zuroff, 1980). С нейна помош се поддържа по-висока мотивация на дейността и се повишава очакването за успешно изпълнение (Anderson, 1983). Следователно установените в настоящето изследване съотношения на поведенческите намерения при юношите отразяват овладените от тях оптимални стратегии на поведение.

В заключение трябва да се посочи, че получените резултати могат да намерят практическо приложение във всички дейности, където преживяването на успех и неуспех има важно значение за тяхното по-нататъшно продължаване и развитие (напр. в спорта, някои видове изкуство, творческото обучение във ВУЗ и др.). Отчитането на индивидуалните различия в извлечането на причинни атрибуции за получаваните резултати и формирането на поведенчески намерения ще спомогне за по-ефективно социално управление на такива дейности.

ЛИТЕРАТУРА

- Г л а с с , Дж., С тэ и ли , Дж., Статистические методы в педагогике и психологии, М., Прогресс, 1976. К и ски н о в , Ч., В ели ч к о в , А., Локализация на контроля в индивидуалното поведение, Социологически проблемы, 1984, 2. М у з ды ба с е в , К., Психология ответственности, Л., Наука, 1983. Abramson, L., I., Seligman, M. E. P., Teasdale, J. D., Learned helplessness in humans: Critique and reformulation, Journal of Abnormal Psychology, 1978, 87, 49—74. Allo y, L. B., Pe t e r s o n , C., A br a m s o n , L. Y., S eligman , M. E. P., Attributional style and the generality of learned helplessness, Journal of Personality and Social Psychology, 1984, 46, 681—687. A n d e r s o n , C. A., Motivational and performance deficits in interpersonal settings: The effect of attributional style, Journal of Personality and Social Psychology, 1983, 45, 1136—1147. Br adley , G. W., Self-serving biases in the attribution process: A re-examination of the fact or fiction question, Journal of Personality and Social Psychology, 1978, 36, 56—71. F e a t h e r , N. T., Causal attributions for good and bad outcomes in achievement and affiliation situations, Australian Journal of Psychology, 1983, 35, 37—48. J o c e , V. C., Review of the internal-external control construct as a personality variable, Psychological Reports, 1971, 28, 619—640. K a m e r , D., Depression, attributional style, and failure generalization, Cognitive Therapy and Research, 1983, 7, 413—424. K u k l a , A., An attributional theory of choice, in: L. Berkowitz (Ed.) Advances in experimental social psychology, vol. II, New York: Academic Press, 1978. L e f e u r g e , H. M., Locus of control: Current trends in theory and research, New Jersey: Erlbaum, 1976. L e f e u r g e , H. M., Ma r t i n , R. A., Wa r e , E. E., Locus of control, causal attributions, and affects in achievement-related contexts, Canadian Journal of Behavioral Sciences, 1983, 16, 57—64. Ma d d u x , J. E., Sh erer , M., Ro g e r s , R. W., Self-efficacy expectancy and outcome expectancy: Their relationship and their effect on behavioral intentions, Cognitive Therapy and Research, 1982, 6, 207—211. Ma d d u x , J. E., No rton , L. W., St oltzenberg , C. D., Self-efficacy expectancy, outcome expectancy, and outcome value: Relative contributions in influencing and predicting behavioral intentions, Unpublished manuscript, 1983. Ph ares , E. J., Locus of control in personality, New Jersey: General Learning Press, 1976. Te glasi , H., Fa g in , S. S., Social anxiety and self-other biases in causal attribution, Journal of Research in Personality, 1984, 18, 64—80. Tu cke r , J. A., Vu chinich , R. E., Self-enhancing attribution biases as a function of objective response — outcome contingencies, Cognitive Therapy and Research, 1984, 8, 409—414. We in e r , B., Human motivation, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1989. Z u cke r m a n , M., Attribution of success and failure revisited, or: The motivational bias is alive and well in attribution theory, Journal of Personality, 1979, 47, 245—287. Z u r off , D. C., Learned helplessness in humans: An analysis of learning processes and the roles of individual and situational differences, Journal of Personality and Social Psychology, 1980, 39, 130—146.

CAUSAL ATTRIBUTIONS AND BEHAVIOURAL INTENTIONS
IN ADOLESCENTS WITH DIFFERENT LOCUS OF CONTROL

Anghel Velichkov

Causal attribution after success-failure experience are studied in 52 boys at the age of 16—18. After completing a test with external reward the subjects participated in an experiment for causal attribution of the task results and determination of the further behavioural intentions. The subjects were divided into two groups by means of the Test of Rotter for Locus of Control. The one half of the Ss had to answer the attribution questionnaire after having experienced success, and the other half — after failure. The results obtained showed that at externally motivated performance the attribution to the exertion invested is prevailing. Persons with external locus of control are mostly prone to attribute success in their activity to chance, and failure — to lack of ability demonstrating thus the symptoms of a depressive attribution style. The behavioural intentions for continuing the activity depend on the attributions made — in persons with internal locus of control being orientated after success toward repeating the achievement, and after failure — toward increasing the effort and improving the results. Persons with external locus of control rely mainly on exertion (effort), but after failure they are unable to form intentions which could defend selfestimation. The results are discussed within the frames of the Wainer's taxonomic model of causal attributions.

ЦЕННОСТНАТА ОРИЕНТАЦИЯ ПРИ ИЗБОРА НА ПРОФЕСИЯ
НА МЛАДИТЕ РАБОТНИЦИ

ГЕОРГИ Ф. ГЕОРГИЕВ

Важно предварително условие, а следователно и важна предпоставка за професионалното ориентиране и трудово-профессионалната реализация на младите работници е тяхната ценностна ориентация. Това се определя от факта, че именно ценностната ориентация представлява онъя стожер, през който се пречупват характеристиките на целокупната социална дейност на человека, в т. ч. на неговата реализация. Според съветските учени ценностната ориентация представлява един от „компонентите на мирогледа на личността“¹ и играе важна роля в регулацията на нейното поведение и дейност. Същевременно най-новите социално-психологически изследвания у нас показват, че в личностен план ценностната ориентация по същество представлява система от ценностни отношения, формирани у конкретната личност в реалния процес на нейния живот и дейност. Благодарение на тази изградена у нея система от отношения тя придобива способността да

¹ Саморегуляция и прогнозирование социального поведение личности. Под ред. на В. А. Ядов, Л., 1979, с. 88.

се ориентира в значимостта на един или друг предмет или явление, на един или друг социален факт, конкретна ситуация и т. н. По такъв начин ценностната ориентация служи като регулатор на поведението и издига личността като инициатор на собствените си постъпки и действия.¹

Ценностната ориентация на младия работник с присъщите ѝ общи характеристики притежава и определени специфични особености, които се дължат на промените от различно естество (социално, психично, физиологично), настъпили с повишаването на възрастта. Успоредно с това личността на младия работник се освобождава от прякото въздействие на някои институциализирани системи, в които той по-рано е бил активно включен — детска градина, училище, но същевременно се включва в други (нови) такива системи — предприятие, трудов колектив, цех, бригада. По такъв начин младият работник продължава да участва в обществено-политическия, стопанския и културния живот, като неговата дейност е оптимално организирана по посока на създаването на материални и духовни блага. В резултат на участието на младия работник в конкретната институциализирана дейност (преди всичко трудова) неговата ценностна ориентация е гъвкава, податлива на изменение и преструктуриране, нейните регулативни функции са много динамични.

Изложените постановки обосновават необходимостта от изучаване на ценностните ориентации на младите работници при избор на конкретна сфера на труда дейност, професия, специалност. В тази връзка през 1978 г. се проведе и конкретно емпирично изследване в 13 окръга на страната, обхващащо 3708 работници до 40-годишица възраст от пет подотрасли на промишлеността.² Една от задачите на изследването се свеждаше до набиране на необходимата емпирична информация във връзка с поставените по-горе проблеми.

Резултатите от проведеното изследване показват, че най-висок е относителният дял на младите работници и работнички (33,7%), за които изборът на упражняваната професия на първи план е свързан с възможностите за по-висока заплата. На второ място по относителен дял (32,7%) е групата на тези, за които изборът на упражняваната професия преди всичко е определен от възможностите за работа с по-modерна техника. На трето място (31,7%) са тези, за които изборът на упражняваната професия е свързан най-вече с по-големите възможности за израстване в професията. По-нисък в сравнение с показаните, но със значителни цифрови стойности е относителният дял на изследваните работници и работнички, за които изборът на упражняваната професия преди всичко е свързан с авторитета на представителите на тази професия — 26,1%; възможностите за повече свободно време — 23,4%; възможностите за повече социални придобивки — 20,4%. Най-нисък е относителният дял на изследваните, за които изборът на упражняваната професия се определя на първо място от: авторитета на представителите на тази професия — 17,0%; семейната традиция — 12,9% друго — 8,3%. От всички изследвани лица 0,9% не са отговорили на въпроса.

Каква най-обща интерпретация и изводи могат да се направят от разкритата дотук картина?

Безспорно най-силното впечатление е предизвикано от най-високия относителен дял на младите работници и работнички, за които изборът на упражняваната професия е свързан на първи план с възможностите за по-висока заплата. Това може да се обясни на първо място с високия относителен дял на изследва-

¹ Третата възраст. Под общата ред. на проф. Г. Йолов, Наука и изкуство. С., 1982, с. 71.

² Материалите за провеждане на емпиричното изследване са разработени от ст. н. с. к. и. н. М. Македонска и Огнян Крумов — асистент във ВИИ „К. Маркс“.

ните — 36,3% или 1/3 от цялата представителна съвкупност, имащи ниско образователно равнище: незавършено начално, начално, незавършено основно, основно и незавършено средно образование. А изследванията показват, че образоването издига интелектуалното равнище на личността, оказва благотворно влияние върху формирането и развитието на способностите, разширява умствения кръгозор, разнообразява интересите, изпълва с богато съдържание свободното време, облагородява живота на человека.¹ Съветският социолог Л. Н. Коган подчертава, че образоването е показател за културното равнище на человека, за степента на неговото приобщаване към съвкупността от духовни блага, с които обществото разполага.² Високото образователно равнище е важна предпоставка за духовното обогатяване на человека. То е източник за по-нататъшно развитие и усъвършенствуване на личността. Освен това, като се има предвид, че в условията на развитото социалистическо общество материалното състояние на народа нарасна значително — от една страна, и от друга, че всеобщото средно образование спомага за усвояване на правилно съотношение в потреблението на материални и духовни блага, не е трудно да се разбере защо при младите работници и работнички с по-ниско образование работната заплата като ценност е доминираща и в значителна степен измества идейните и моралните ценности.³

Този извод напълно се потвърждава и от изменението на фактора „работна заплата“ като ценност по съответни групи на завършено образование. Резултатите от изследването показват, че най-висок е относителният дял на работниците с начално образование — 52,1%, за които работната заплата е доминираща при избора на упражняваната професия. За работниците с основно образование относителният дял е 43,1%; за тези с незавършено средно образование — 40,8%; за завършилите ПТУ — 34,4%; за завършилите СПТУ — 27,8%; за работниците с общо средно образование — 30,5%; за завършилите техникум — 24,9%; за завършилите полувисше образование — 25,4% (приложение №1). Посочените цифрови данни нагледно илюстрират, че с повишаване на образоването оценката на фактора „работна заплата“ като ценност значително намалява. В разгледния смисъл явлението показва тенденция на твърда устойчивост. Следователно то има закономерен характер.

Наред с подчертаното, разкритата картина говори и за наличието на определени пропуски във възпитанието на младата работническа смяна, които се отразяват несъмнено и върху нейната ценностна ориентация.

При интерпретацията на разглеждания факт следва да се отчита и едно друго обстоятелство. Става дума за това, че в развитото социалистическо общество стоково-паричните отношения продължават да действуват. Разбира се, по цели, по характер и съдържание на функциите стоково-паричните отношения в социалистическото общество се различават от тези в капиталистическото. Парите при социализма изпълняват своето назначение на всеобщ еквивалент, невъзвързващи в антагонистически противоречия със стоките. Социалистическата държава използва парите за рационално и рентабилно организиране, ръководене и управ-

¹ Социологические проблемы образования и воспитания, под ред. Р. Г. Гурвой, Педагогика, М., 1973, с. 11.

² Л. Н. Коган. Общее и специальное образование как предмет социологического исследования. Проблемы общего образования трудящихся промышленных предприятий Урала, Свердловск, 1969, с. 3.

³ Г. Гурвой, цит. работа. с. 12.

ление на народното стопанство, за материално стимулиране на предприятиета и работниците за постигане на високи показатели в производството при оптимална обществена загуба на труд. Разнопосочността на действието на парите като материален стимул, съчетана с индивидуалната, личностната оценка на това действие, вероятно дава отражение във формирането на ценностно отношение към тях в съзнанието на младите работници. Ценностните ориентации към парите ще отпаднат напълно при премахването на стоково-паричните отношения, т. е. в комунистическото общество.

След работната заплата най-висок е относителният дял на младите работници, които за доминираща ценност при избора на упражняваната професия сочат „творчество в професията“ и „работата с по-модерна техника“. В процеса на анализа на посочените групи фактори като ценност при избора на упражняваната професия се установи твърде интересна закономерност. При сравнението например на фактора „творчество в професията“ със степента на завършеното образование на работниците се оказа, че колкото по-ниско е образователното им равнище, толкова по-нисък е и относителният им дял, посочващи „творчество в професията“ като основна ценност при избора на упражняваната професия. С по-малки изключения почти аналогична е картината и по отношение фактора „работка с по-модерна техника“, посочен като доминираща ценност при избора на професия (приложение 1).

От всичко изложеното дотук става ясно, че факторите „творчество в професията“ и „модерна техника“ са диаметрално противоположни на фактора „работна заплата“ като ценности при избора на упражняваната професия, сравнени с образователното равнище на младите работници. Този извод показва голямата роля и значение на образоването за пълноценната трудова реализация на младите работници и работнички. Той потвърждава и голямата роля на образоването при формирането на моралните и духовните ценности у младата работническа смяна.

В процеса на анализа на проблема на ценностните ориентации на младите работници като условие за избор на упражняваната професия и трудова реализация във възрастов аспект се установяват следните най-общи закономерности. Като обща тенденция различните ценности показват най-високи стойности, при това приблизително еднакви (за определена ценност) във възрастовата група от 21 до 35 години. За възрастовата група от 35 до 40 г. се наблюдава значително снижение на относителните стойности на ценностните ориентации. Що се касае за възрастовата група от 16 до 20 г., то стойностните изражения на ценностните ориентации са с най-ниски показатели. Разкритата картина в най-общ план може да се обясни с различната степен на социализацията на личността през различните възрасти. В резултат на тези различия една и съща ценност към определена професия или специалност (в т. ч. и към избраната) може да се засилва, отслабва или да изчезне напълно. Това показва, че ценностните ориентации имат динамичен характер. При анализ на проблема за ценностните ориентации на младите работници интересни данни се получиха и в полов разрез (приложение № 2). И при мъжете, и при жените най-висок е относителният дял на тези, за които изборът на упражняваната професия се определя от възможностите за по-висока заплата. Същевременно докато при жените втората по значимост доминираща ценност при избора на упражняваната професия е свързана с фактора „свободно време“, то за мъжете тя е свързана с фактора „израстване на професията“. Разкритата картина може да се обясни, от една страна, с по-голямата натовареност на жената с домашна работа. В потвърждение на това предположение са и резултати

Приложение № 1

Разпределение на работниците по степени на образование и според значимостта на ценностите при избора на професия (% значимост)

Образователно равнище

начално образование																
	основно		средно неса- вършено		СПУ		средно общо		техникум		получиле и висше					
	%	*	%	*	%	*	%	*	%	*	%	*	%	*		
Авторитет	8,9	3	25,1	2	23,5	2	30,6	2	27,2	2	22	2	30,1	1	31,7	1
Творчество	3,7	5	5,7	4	9,2	4	7,4	4	15,8	3	13,6	3	17,6	3	25,4	2
По-висока заплата	32,1	1	43,2	1	40,8	1	34,4	1	27,8	1	30,5	1	24,9	2	15,8	3
Модерна техника	3,2	7	8,9	3	9,7	3	9,2	3	11,8	4	11	5	10,5	4	7,9	5
Иврастване	3,2	8	2,6	8	4,6	5	6,2	5	5,9	5	3,9	8	6,5	5	4,8	6
Социални придобивки	6,3	6	3,4	6	2,6	7	2,1	8	1,3	9	11,7	4	1,4	8	0	8
Семейна традиция	11,6	2	4,8	5	2	8	3,6	6	1,9	8	3,1	9	1	9	0	9
Свободно време	3,2	9	2,4	9	2	9	3,3	7	2,2	7	5,1	7	1,6	7	1,6	7
Друго	7,4	4	2,9	7	4,1	6	1,5	9	5,3	6	7,9	6	5,5	6	12,7	4

Забележка — * — значимост

Разпределение на работниците според
ценностите при избора на професия
и по пол

Кое Ви привлече, за да изберете сегашната си професия	Жени	Мъже
Авторитет	21,43	29,51
Творчество	11,35	21,19
По-висока заплата	47,57	43,83
Модерна техника	22,38	39,76
Израстване	26,05	35,78
Социални придобивки	21,13	20,02
Семейна традиция	15,16	11,46
Свободно време	29,38	19,36

тите от други социологически изследвания,¹ които показват, че значителна част от жените използват извънработното си време всеки ден, в събота и неделя, за домашна работа. Нещо повече — резултатите от посочените изследвания показват, че тези разходи на време за жените над 30 годишна възраст бележат тенденция на нарастващо. Като се има предвид, че значителна част от изследваните от нас работнички са семейни и на възраст над 30 години, става ясно защо за почти 1/3 от тях (29,3%) доминиращата ценност при избора на упражняваната професия е свързана с възможността за повече свободно време. От друга страна, в резултат на изтъкнатите дотук причини, както и на някои други допълнителни фактори и условия може да се предположи, че разкритата картина показва обективно по-големите възможности за професионално израстване на мъжете в сравнение с жените.

В заключение може да се направи изводът, че ценностните ориентации на младите работници при избора на упражняваната професия и в процеса на тяхната трудово-професионална реализация са твърде различни както по отделните групи фактори, така и по пол и по възраст. При това отделните групи доминиращи ценности са в пряка зависимост от образователното равнище на изследваните. Очевидно е, че тази зависимост се отразява в една или друга посока, в една или друга степен и върху трудовата реализация на младите работници. Това несъмнено потвърждава голямото значение на образоването при формирането на ценностите в съзнанието на работниците, от една страна, и от друга — изключителната роля и значение на образоването като фактор за пълноценно трудова реализация на младите работници и работнички и за тяхното професионално израстване.

VALUE ORIENTATION AT OCCUPATIONAL CHOICE IN YOUNG WORKERS

G. Gheorghiev

The value orientation of the motivation in choice of profession in 3708 young workers at the age up to 40 years from 5 branches of industry is studied during 1978. The following factors are differentiated: prestige of the profession, creativity, higher salary, modern technique, job career, soial gain, family tradition, leisure time, etc.

The conclusion is drawn that the value orientations of young workers when choosing profession and in the process of their professional self-realization are rather different if considered both by separate groups. and by sex and age. The values prevailing in the different groups are directly depending on the educational levels of the subjects.

¹ Социальные проблемы труда и производства. Изд. „Мысль“, Москва—Варшава, 1969, с. 372.

ЕМОЦИОНАЛНОТО ОТНОШЕНИЕ НА УЧЕНИЦИТЕ КЪМ УЧИЛИЩЕТО

ВАЛЕНТИН ЦОЛОВ

Задачата на настоящата статия не е да обосновава ролята и значението на училището като основен фактор за многостранното развитие на подрастващите и за тяхната подготовка за успешна реализация в живота, които са ясни на всички, включително и на най-слабите ученици. Проблемът за емоционалното отношение, с което учащите тръгват за училище, е много по-сериозен, отколкото изглежда на пръв поглед, тъй като афинитетът към училището се отразява интегративно върху резултатите от учебно-възпитателната дейност. Той влияе двупосочко не само върху успеха на учениците, но и върху тяхното поведение, понеже отношението към учебните задължения и нарушаването на реда и дисциплината в клас също се обуславят от желанието, с което се посещава учебното заведение.

Едва ли е нужно да се доказва, че по своето емоционално отношение към училището учащите се не представляват хомогенен състав, а се диференцират на различни групи. В педагогическата практика се наблюдават различни шансонировки, които се включват между двата полюса — ученици, които посещават училището с удоволствие, и ученици, които го посещават с неприятни чувства. Тази констатация в никакъв случай не бива да се схваща като обвинение срещу учителите и училището като институция, тъй като проблемът за емоционалното отношение до голяма степен има личен характер и зависи от любознателиостта и ценностната ориентация на подрастващите, от техните интереси и пр.

Този важен за педагогическата психология проблем трябва да се види от гледна точка на учащите се, тъй като нерядко мнението на родителите и учителите не съвпадат със схващанията на самите ученици. Подобно разминаване прави нискоефективни психопедагогическите въздействия. Ето защо, за да се установи фактическото състояние, проведохме изследване с 2010 ученици и ученички от различни видове и степени учебни заведения. Конкретната задача бе да се изследва емоционалният афинитет на учащите се към училищата, т. е. с какви чувства посещават учебните занятия. Проучването бе осъществено чрез анкета, в която бяха възможни четири алтернативни отговора: с удоволствие, без удоволствие, с безразличие или дори с неприятно чувство.

Броят на обхванатите в изследването съобразно^с вида на учебното заведение са обобщени в табл. 1.

В табл. 2 са обобщени резултатите (в проценти) за начина, по който учениците и ученичките посещават училището.

Първото, което прави радостно впечатление, е, че повече от половината от изследваните (53,6%) посещават училище с удоволствие. Почти една четвърт от изследваните обаче пристъпват училищния праг с безразличие — 24,3%. Естествено, че при такава вътрешна позиция на учителите ще бъде доста трудно да осъществяват учебния процес на високо равнище и да провеждат психопедагогически въздействия с трайно положително отражение върху възпитанието на подрастващите.

За съжаление не е малък процентът и на онези, които посещават учебните заведения без удоволствие — 15,9%. Още по-жалко е, че 6,2% се отправят към учениятия

Таблица 1

Разпределение на участниците в изследването съобразно с вида на учебното заведение

Вид на учебното заведение	Изследвани					
	ученици		ученички		всичко	
	брой	%	брой	%	брой	%
1. Единни средни политехнически училища	211	10,50	436	21,69	647	32,19
2. Механо-, електро- и строителни техникуми	204	10,15	196	9,75	400	19,40
3. Селскостопански техникуми	245	12,19	143	7,12	388	19,31
4. Средни професионално-технически училища	168	8,36	218	10,84	386	19,20
5. Гимназии	23	1,14	123	6,12	146	7,26
6. Други училища	19	0,94	24	1,20	43	2,14
Всичко	870	43,28	1140	56,72	2010	100,00

лицето с неприятни чувства. Изхождайки от този процент, следва да се направи констатацията, че във всеки клас най-малко един или двама ученици имат рязко негативна нагласа спрямо учебно-възпитателната дейност. Логично е да се предположи, че те именно нарушават реда и дисциплината и пречат на учителите и на съучениците си в клас.

Върху емоционалния афинитет се отразява и половият диморфизъм. От табл. 2 се вижда, че училището се посещава с удоволствие предимно от ученичките. Интересно, че при тях също е по-висок и процентът на онези, които идват без удоволствие и с безразличие. Те отстъпват на съучениците си само по броя на идващите с неприятно чувство. Разликата по този показател обаче е несъществена.

Таблица 2

Поляризация на учащите според емоционалното им отношение към училището (в %)

Пол	Категория на отговора			
	с удоволствие	без удоволствие	с безразличие	с неприятно чувство
Ученици	22,9	6,8	10,4	3,3
Ученички	30,7	9,1	13,9	2,9
Общо	53,6	15,9	24,3	6,2

Съпоставянето на данните за най-масовите училища показва, че най-голям е процентът на учениците, които посещават занятията с удоволствие в селскостопанските техникуми. На второ място са учениците от единните средни политехнически училища. Едва след тях следват тези, които се обучават в средните професионално-технически училища и на последно място са учениците от техникумите — само 7,3% от тях ходят с удоволствие. Това е интересен феномен, тъй като изследването обхваща строителни, механо- и електротехникуми с богата материална база и много добри условия за работа.

Най-висок е процентът на учащите се, които посещават учебните занятия без удоволствие или с безразличие в единните средни политехнически училища. Тези учебни заведения са на първо място и по процента на учениците, които ги посещават с неприятни чувства, въпреки че сам по себе си процентът е твърде нисък (2%) и не се различава съществено от този в техникумите и в средните професионално-технически училища.

От табл. 3 се вижда, че емоционалният афинитет към училището зависи и от възрастовите особености на подрастващите.

Резултатите в табл. 3 показват интересна закономерност — училището е най-привлекателно за учениците от VII и VIII клас. В IX клас положението се про-

Таблица 3

Възрастови различия в емоционалното отношение към училището (в %)

Класове	Категория на отговора			
	с удоволствие	без удоволствие	с безразличие	с неприятно чувство
VII	54,9	22,8	17,6	4,7
VIII	63,3	9,2	20,2	7,3
IX	42,4	24,6	28,8	4,2
X	20,7	28,3	37,9	13,1
XI	30,6	22,4	35,2	11,8

Забележка: Процентът е изчислен поотделно за участвуващите в изследването седмокласници, осмокласници и т. н.

меня в отрицателна насока. Десетокласниците изглежда преживяват известно разочарование от учебните занятия, защото процентът на учениците, които ходят с удоволствие на училище, е най-нисък. В XI клас той се повишава, но въпреки това остава два пъти по-нисък в сравнение с максимума, който се достига в VIII клас.

В професионалните учебни заведения закономерността е почти аналогична — с най-голямо удоволствие посещават училището второкурсниците. В следващите курсове процентът им намалява, за да достигне най-ниски стойности в последния курс. Интересно е обаче, че докато в единните средни политехнически училища процентът на тези, които ходят с неприятно чувство в училище, рязко се увеличава в X и в XI клас (13,1% от всички изследвани десетокласници и 11,8% от единадесетокласниците), то процентът на същата категория в средните професионално-технически училища и в техникумите рязко намалява в трети и особено в четвърти курс. Очевидно, основна причина за това значително намаляване е фактът, че в професионалните училища и в техникумите учениците овладяват професионално значими знания и умения, които ще облекчат и стимулират бъдещата им реализация в живота.

Би могло да се предположи, че с удоволствие ходят на училище преди всичко отличниците, а с неприятно чувство — по-слабите ученици. Както се вижда от табл. 4, тази хипотеза се оказа несъстоятелна.

Даниите показват, че най-висок е процентът на тези, които ходят с удоволствие на училище сред учениците с добър успех. След тях следват учениците с мно-

Таблица 4

Емоционалният афинитет към училището в зависимост от успеха (%)

Успех	Категория на отговора			
	с удоволствие	без удоволствие	с безразличие	с неприятно чувство
Среден	4,6	0,8	1,0	0,2
Добър	20,8	3,4	9,0	2,3
Много добър	18,9	6,5	10,6	2,5
Отличен	9,0	4,9	4,3	1,2

го добри оценки. Отличниците са едва на трето място, а на последно — със среден успех. Предпоследната позиция, която заемат отличниците, може да се обясни до известна степен с по-високото им интелектуално развитие и с повишението им изисквания към училището като институция и към учителите като интелектуален и нравствен пример. Високият успех на тази категория се дължи най-вече на тяхното добросъвестно отношение към задълженията и на голямата им любознательност.

Интересно, че най-малък е процентът на тези, които ходят с неприятно чувство на училище сред учениците с нисък успех. Вероятно обяснение на този факт е, че те са се примирили с посредствения си успех, тъй като са без особени амбиции в тази насока. Поради това те гледат на училището като на място, където се срещат с приятели и съученици и където могат да прекарат времето си сравнително приятно. Слабият им успех, въпреки положителната смисионална на-гласа, може да се обясни и с липсата на желание за напрегнат умствен труд, както и с липсата на рационални методи за самостоятелно овладяване на знанията в къщи.

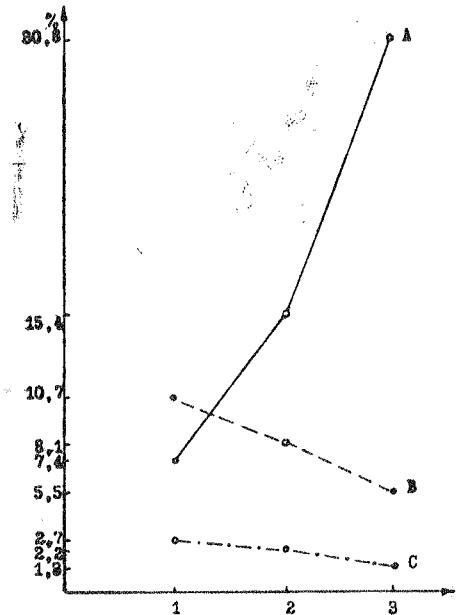
Най-висок е процентът на ходещите с неприятно чувство сред учениците с добър и с много добър успех. Този негативизъм може да се обясни не само с прекалените им амбиции, на чиято основа се ражда неудовлетвореност, но и със субективното усещане, че винаги са подценявани при изпитването.

На трето място по този показател отново се нареждат отличниците със сравнително нисък процент — 1,2% общо за целия масив изследвани. Ако обаче процентът се изчисли само за групата на изследваните отличници, той достига 6,4%, т. е. всеки петнадесети отличник идва на училище с неприятни чувства. Може да се предположи, че една от причините са корени в амбициите за абсолютен отличен успех, тъй като в тази група са включени ученици с успех над 5,50. Причините могат да бъдат и от етичен характер, защото може да се пише отлична оценка и пак да се накърни достойнството на изпитвания.

Учениците посещават с различни чувства учебните занятия в зависимост от местоположението на училището. Хистограмата на фиг. 1 доказва, че с най-малко удоволствие ходят на училище учениците от столицата. Процентът на тази

категория нараства два пъти сред учениците в окръжните градове. Най-висок е процентът на ходещите с удоволствие на училище сред тези, които се обучават в по-малките градове — в тях почти една трета пристъпват прага на училището с положителна емоционална нагласа.

В обратен порядък следва процентът на тези, които посещават училището без удоволствие, с безразличие и с неприятно чувство. Най-висок е процентът и за трите групи сред учениците в столицата, а след това в окръжните градове. При обяснението на този феномен трябва да се вземат предвид по-богатите възможности, които предоставят големите градове за развлечения и за културни занимания. Тази констатация налага да се помисли за осъвременяването на училището като институция. То трябва да стане притегателен център за учениците, което е доста трудно при сегашната материална база и при сегашните схващания и традиции. Една от възможностите за положително решаване на този проблем е въвеждането на компютрите в обучението. Те обаче трябва да се използват не само за преподаване и изпитване, а и за развлечения в най-добрия смисъл на тази дума. Ето защо наред с игрите, имащи чисто развлекателен характер, на тях трябва да се програмират и твърде много тестове и задачи, които ще допринесат за интелектуалното развитие на учениците, без да имат строго дидактически характер. За целта обаче компютрите трябва да станат общодостъпни за всички ученици.

Фиг. 1. Посещават училището с удоволствие: — ученици от малките градове, — — — от окръжните градове, — · — от София

и изпитване, а и за развлечения в най-добрия смисъл на тази дума. Ето защо наред с игрите, имащи чисто развлекателен характер, на тях трябва да се програмират и твърде много тестове и задачи, които ще допринесат за интелектуалното развитие на учениците, без да имат строго дидактически характер. За целта обаче компютрите трябва да станат общодостъпни за всички ученици.

ИЗВОДИ:

1. Учениците имат различен емоционален афинитет към училището, който не винаги е положителен и се полюсира между посещението в училище с удоволствие и с неприятни чувства.
2. Чувствата, с които учениците посещават училището, зависят и от възрастовите им особености и от половата диференциация, както и от вида на учебното заведение и неговото местоположение.
3. Положителната или отрицателната емоционална нагласа към училището не е в строга линейна зависимост от успеха на учащите се — процентът на отличниците, които ходят с удоволствие на училище, е два пъти по-нисък от този на учениците с добър и с много добър успех.

V. Tsolov

The emotions experienced by pupils when going off to school are considered in the paper since they have an influence not only upon the academic achievements of the pupils, but on their behaviour, too. The subjects investigated were 2010 boys and girls from different kinds of schools and grade levels. The results obtained show different emotional affinity to school which is polarized between attendance with pleasure and disagreeable feelings. The results were found to depend on the age, sex, kind of school, and its location. There was not a strict linear regularity between positive and negative emotional attitude toward school and academic achievements — the percentage of the excellent pupils with positive attitude was established to be twice lower than the percentage of the very good and good ones.

ЛИЧНОСТНИ КАЧЕСТВА НА СТУДЕНТИТЕ-МЕДИЦИ, НЕОБХОДИМИ ЗА БЪДЕЩАТА ИМ ПРОФЕСИОНАЛНА ДЕЙНОСТ

ТОНЧО ДОБРЕВ

Обучението и възпитанието във ВУЗ е насочено преди всичко към формиране на студентската личност и свързаната с този процес професионална квалификация. Наред със солидните професионални знания, умения и навици, студентите следва да притежават и редица психически качества и способности, които бъдещата професия предявява към тях.

От особено значение за успешната професионална дейност на лекаря, учителя, социалния работник и т. н. са редица психически качества, които характеризират взаимоотношенията им с другите: социален резонанс, контактност, адаптивност, интерперсонални ролеви тенденции, биотонус (основно настроение), интрапсихичен контрол и др. Прибавени към някои основни черти на характера — общителност, отзивчивост, тактичност, добросъвестност, развито чувство за дълг и отговорност и т. н., тези качества придобиват личностен смисъл и могат да бъдат разглеждани като специалноличностни или професионалноличностни, т. е. като типични за професионалното поведение.

Приема се, че те са от значение за всички специалисти, чиято професионална дейност се включва в професиите от системата „човек—човек“. Тези качества определят успешното представяне на личността в социалната среда, нюансират интерперсоналните отношения. В професионалната дейност те определят тенденциите в поведението, осигуряват позитивни междуличностни отношения в системата лекар—пациент, учител—ученик и т. н., допринасят за получаване на признание, за по-висока престижност на личността и на упражняваната професия.

С цел да се изучат някои основни личностни качества на студентите по медицина, които придобиват особена стойност при упражняването на лекарската професия, извършихме проучване с комплексен характер.

Обект на проучването, проведено през 1982 и 1983 година, бяха 540 студенти (270 мъже и 270 жени) по медицина от I—V курс на Висшия медицински институт в София.

Използвахме следните методи:

а) психологически експеримент с тест на Д. Бекман и Х. Рихтер (1), в неговата българска интерпретация и стандартизация (2).

б) експеримент с тест за разкриване на 16 емпирично подбрани черти на характера, разпределени в четири групи: привично поведение, отношение към професионалната дейност, към хората и към собствената личност.

в) математико-статистически (вариационен) анализ (4).

Психологическият тест на Д. Бекман и Х. Рихтер, известен още като Гисен-тест, осигурява възможност да се установят няколко групи психически качества на личността, групирани в шест основни скъла:

1. Социален резонанс. Позитивен—негативен. Чрез показателите на тази скъла се дава отговор на въпросите: как личността се пласира на социалната сцена; как другите възприемат и оценяват професионалната ѝ дейност; доколко е призната в микросредата и дали лесно печели симпатии. Позитивният социален резонанс е свързан с увереност в себе си, способност за самоутвърждаване, емпатия.

2. Интерперсонални ролеви тенденции. Доминантност—подчиняемост. Взаимодействието в микросредата, твърде богато на ситуации, може да се изразява в стремеж за надмощие или дистанциране от покорност. На другия полюс са търпеливост, стремеж за приспособяване.

3. Интрапсихичен контрол.

В най-добре изразените стойности поведението на личността се диктува от силата на волята и съвестта, от чувството на дълг и отговорност.

4. Биотонус (сновно настроение). Разкриват се проявите на самоувереност, самонадеждност, стремеж за надценяване, способност за позитивна адаптация или подтиснатост, неверие в собствените сили, склонност към депресия.

5. Контактност. Качествата, които се разкриват чрез показателите на тази скъла, водят до характеристиките: способност за общуване и позитивни контакти, изразяване на близост и съпреживяване, благоразположение и симпатия, доброжелателност и доверие.

6. Адаптивност. Разкрива се наличието или отсъствието на способности за адаптация и контакти в социалния микрокръг.

Гисен-тест съдържа 40 показателя, групирани по 6 в основните скъла и 4 в обособената допълнителна скъла. Тестът е изграден по системата на биполярно формулирани въпроси със специфичен начин за отчитане на резултатите и оценяването им.

Най-съдържателни данни, според оригиналата, можем да намерим в първа, пета, шеста и втора скъла. Чрез трета и четвърта скъла се отразяват качества на личността, които играят ролята на механизми за саморегулация на поведението и дават отражение върху междуличностните отношения.

Тук е изложена първоначално само основната част от получените чрез Гисен-тест резултати, които характеризират личността на студентите по медицина.

Разпределението по скъла и поляризация на компонентите е следното:

Позитивен резонанс са показвали 55,9% от експериментираните. Статистическият разлики в поляризацията на компонентите: позитивен-негативен резонанс е съществено ($t=4,58$, $p<0,001$).

Социална адаптивност са изявили 62,0% от експериментираните при съществено статистическо различие в поляризацията на позитивните и негативните компоненти ($t=8,14$, $p<0,001$).

В скалата биотонус са показани прояви на самоувереност, самонадежност и стремеж към надценяване при 57,0% при съществено статистическо различие в поляризацията на съставящите скалата компоненти ($t=4,65$, $p<0,001$).

Затворен за контакти характер са показвали 54,8% при съществено статистическо различие в поляризацията ($t=3,17$, $p<0,001$).

Разпределението на съставящите компоненти в останалите две скали е без съществено статистическо значение.

За скалата интрапсихичен контрол — позитивните прояви на волята, съвестта, чувството на дълг и отговорност заемат 51,9% спрямо 48,1% за неизявените стойности ($t=1,45$, $p>0,05$).

За скалата интерперсонални ролеви тенденции качеството доминантност е изразено съответно с 47,8%, а стремежът към подчиняемост с 52,2% ($t=1,25$, $p>0,05$).

Следователно статистически утвърдени за цялата извадка експериментирани са следните качества: позитивен резонанс, социална адаптивност, наличие на самоувереност и стремеж към надценяване срещу проявите на неверие в собствените сили, подтиснатост и склонност към депресия, затвореност за контакти.

Факторът „пол“ внася определени нюанси в равнището на изявеност на изследваните личностни качества.

При студентите-мъже е налице много добре изразена поляризация на компонентите в скалата биотонус, където наличието на самоувереност, стремеж към надценяване, е статистическо по-изразено спрямо компонентите подтиснатост, склонност към подценяване, депресия ($t=8,85$, $p<0,001$).

При групата на жените поляризацията на компонентите в тази скала е без статистическо значение ($t=1,72$, $p>0,05$).

Статистически значимо е различието на показателите в скала интрапсихичен контрол, където превес в разпределението имат неволевите съставки, както и неизявените съставки, свързани с чувството за дълг и отговорност за групата на мъже ($t=2,43$, $p<0,02$); при жените поляризацията е несъществена ($t=0,69$, $p>0,05$).

Нюансирана по пол според статистическите показатели е скалата контактност, където поляризацията на компонентите: отворен-затворен за контакти има статистическа стойност при жените с превес на характеристиката затворен за контакти тип ($t=3,13$, $p<0,001$); при мъжете тази поляризация е без статистическо значение ($t=1,38$, $p>0,05$).

При жените е налице статистическа изразеност на позитивния резонанс ($t=5,11$, $p<0,01$), докато при мъжете поляризацията на компонентите, съставящи скалата резонанс, няма статистическа стойност ($t=1,38$, $p>0,05$).

Липсват статистически нюанси, според показателя пол, в две скали: интерперсонални ролеви тенденции ($t=0,17$ мъже, 1,90 жени, $p>0,05$) и социална адаптивност ($t=6,05$ мъже, 5,48 жени, $p<0,001$).

Анализът на статистическите показатели позволява да се направи извод, че общи личностни качества за двете групи експериментирани — мъже и жени, са: интерперсонални ролеви тенденции (доминантност-подчиняемост) и социална адаптивност.

Тези качества се проявяват статистически за извадката и по курсове, при обхват за I—V курс от по 100—120 студенти.

Освен по структура, проявяваща се чрез поляризацията на компонентите, резултатите от изследването могат да се анализират и според показателя интензивност (наситеност) на скалите (при теоретична средна стойност $x_t=24,0$).

Математико-статистическата интерпретация на получените средни стойно-

сти за скалите на теста потвърди някои нюанси и различия според показателя „пол“.

Потвърди се по-добрата наситеност на показателите на скала резонанс, с превес на поляризацията позитивен социален резонанс при групата на жените ($\bar{x}=28,99$, $\sigma=5,23$), отколкото за групата на мъжете ($\bar{x}=27,69$, $\sigma=5,48$). Статистическото различие е с много добра гаранционна вероятност (0,999). Разгледани в детайли, по-високите средни стойности отразяват шестте показателя, включени в първата скала на теста. При жените разликата между теоретичните и фактически получените средни стойности е 4,99 ($28,99 - 24,0 = 4,99$, при $n=270$), докато при мъжете е 3,69 ($27,69 - 24,0 = 3,69$, при $n=270$).

Беше доказана статистически и съществуващата тенденция на по-добра изразеност на съставките на скалата интрапсихичен контрол при групата на жените ($\bar{x}=27,85$, $\sigma=5,07$), в сравнение с показателите за групата на мъжете ($\bar{x}=26,9$, $\sigma=5,44$). При жените разликата между теоретичните и фактическите средни стойности е 3,85 ($27,85 - 24,0 = 3,85$, при $n=270$), докато при мъжете е 2,91 ($26,9 - 24,0 = 2,91$, при $n=270$).

Най-ярко е нюансирана по пол чрез средните стойности четвърта скала на теста — биотонус, където за групата на мъжете съществува превес на компонентите: самоувереност, самонадежност, стремеж към надценяване ($\bar{x}=23,63$, $\sigma=5,04$), а при групата на жените — превес на компонентите: неувереност, подтиснатост, склонност към депресия ($\bar{x}=26,12$, $\sigma=5,18$). Статистическото различие е с много добра гаранционна вероятност (0,999).

Получените средни стойности ($\bar{x}=23,57$) при мъжете са под теоретичната средна ($\bar{x}_t=24,0$). При жените разликата между получените средни стойности и теоретичната средна стойност е 2,12 ($n=270$). Според съставящите скалата шест показателя тази разлика отразява наличието на депресивни компоненти в поведението.

При анализ на резултатите за шестте скали по курсове не се установиха статистически значими различия в сравнение с посочените нюанси, валидни за цялата извадка, с изключение на скалата биотонус (основно настроение), където у експериментираните от III и V курс са регистрирани колебания и превес на компонентите: самоувереност, самонадежност, стремеж към надценяване.

При по-детайлиран анализ е от значение да се отчитат и данните от допълнителната скала (Д), а също средните (С) и екстремните (Е) оценки.

Проведеният експеримент има стойност в няколко основни направления:

1. Осигурява възможност за диагностициране на подбраните качества и за изграждане на обобщен личностен профил на студентите по медицина на вски даден етап от професионалното обучение (общо, по пол и по курсове).

Успоредно проведеното изследване за разкриване чертите на характера и установените взаимни връзки между скалите на Гисен-тест и биполярните черти на характера осигурява възможност за изграждане на още по-детализиран професионалоличностен профил не само на студентите по медицина, но и на специализиращите педиатрия, неврология, вътрешни болести и т. н.

Системното диагностициране на подбраните личностни качества е естествена основа за по-ефективно управление на педагогическия процес и на самовъзпитанието.

2. Експерименталните данни, според средните стойности и тяхното статистико-математическо представяне, можем да приемем като изходни за студентскатастан възраст. Тях можем да характеризираме и чрез сравнение с българската стандартизация на Гисен-тест (2, с. 154, 3, с. 271).

Получените при експерименталното изследване ($n=540$) резултати и тяхното математико-статистическо интерпретиране са близки по интензивност (наситеност) на скалите до тези от българската стандартизация на Гисен-тест ($n=651$) от 1978 г. Изразените различия са напълно закономерни, доколкото експериментираните студенти са по-компактна група: по възраст, по образование, статут и потенциално определени социални роли.

Много добре изразеното различие в първа скала ($t=3,44$, $p<0,001$) отразява реално съществуващия позитивен резонанс, характерен за студентската възраст и статута на експериментираните (студенти по медицина). При норма $\bar{x}=27,24$ средните стойности при студентите са $x=28,34$, т. е. с по-изразена наситеност на позитивните съставки на социалния резонанс.

Статистическите различия във втора скала ($t=2,57$, $p<0,02$) показват превес на доминантността като съставка на интерперсоналните ролеви тенденции. Напълно е възможно стремежът към доминиране на личността в интерперсоналните взаимоотношения да е резултат и от по-високото образование, от очакваните професионални роли, доколкото взаимодействието „лекар—пациент“ предполага правото на доминантност за лекаря.

Установените значими статистически различия ($t=2,69$, $p<0,01$) в четвърта скала — биотонус (основно настроение) отразяват сравнително по-добрата изразеност на повищено самочувствие, самоувереност, самонадежност, стремеж към надценяване като тенденция у студентите и по-слабата наситеност на компонентите: неверие в собствените сили, подтиснатост, склонност към депресия, в сравнение с тези съставки у нормативната група. Може да се приеме, че тези характеристики са естествено присъщи на студентската личност.

Много добре изразено е различието ($t=3,70$, $p<0,001$) в шеста скала — социална адаптивност, което е напълно закономерно. На младежката възраст в неголяма степен е присъщо качеството социална адаптивност и обратно — с увеличаване на възрастта е закономерно отслабването му.

В другите скали — трета и пета, не са налице различия между сравняваните величини от експеримента със студентите и от нормативите.

При по-детайлния анализ сравнението между получените от експеримента със студентите данни и нормативите за възрастовата група (18—24 години) се наблюдават статистически различия, които също приемаме като напълно закономерни.

Такива са различията:

А. В трета скала — интрапсихичен контрол ($t=2,73$, $p<0,01$), където е установена по-добра наситеност на волевите компоненти (също: съвест, дълг, чувство на отговорност) при студентите ($x=27,38$, $\sigma=5,27$), отколкото при нормативната група ($\bar{x}=26,29$, $\sigma=4,89$), съставена от лица с различен статут и образование. Напълно естествено е студентите да се отличават с по-целенасочен интрапсихичен контрол, доколкото по-високата успеваемост и обучението във висшето училище изискват системна работа над себе си, дълготрайни волеви усилия.

Б. В четвърта скала — биотонус (основно настроение). Математико-статистическият анализ ($t=1,98$, $p<0,05$) потвърждава наличието на съществено статистическо различие, валидно за цялата извадка ($n=540$) при сравнението с данните за цялата нормативна група ($n=651$).

Сравнителният анализ на данните за възрастовата група (18—24 год.) според фактора „пол“ показва следните структурни различия:

А. За групата студенти-мъже е налице тенденция на превес на волевите компоненти в скалата интрапсихичен контрол ($t=2,53$, $p<0,02$) в сравнение с дан-

ните за нормативната група мъже ($n=95$), съставена от лица с различен статут и образование.

Б. За групата на жените-студентки са налице статистически изразени депресивни тенденции ($t=2,00$, $p<0,05$) в сравнение с данните за нормативната група жени ($n=118$), съставена от лица с различен статут и образование, най-често без студентски задължения.

За групата жени-студентки е налице и статистически значима тенденция ($t=2,52$, $p<0,02$) на относителна затвореност за контакти в сравнение със статистически изявената контактност за жените от нормативната група.

3. Данните от проучването задължават да се извърши сравнение между постигнатото и очакваното равнище в развитието на онези качества на студентска личност, които професията на лекаря настойчиво поставя във връзка с по-успешната реализация и престижност на младите специалисти — медици.

Оказа се, че в сравнение с очакваното равнище, изградено на основата на експертни оценки, тези качества, които дават отражение върху интерперсоналните отношения — резонанс, адаптивност, контактност, интерперсонални ролеви тенденции, биотонус, или отразяват интрапсихичния контрол — воля, дълг, съвест, чувство на отговорност, имат по-ниски стойности.

4. Проведеният психологически експеримент с Гисен-тест осигури възможност за диагностициране на общото, особеното и единичното в подбраните психически качества на студентската личност. Общото, което характеризира студентите и ярко ги отличава от нормите за българското население, е: по-добре изразени по насitenост съставки на позитивен резонанс и социална адаптивност, при висока степен на значимост ($t>3,33 < 3,70$, $p<0,001$).

Към общото въред качествата, присъщи в по-голяма степен на студентите отколкото на нормативната група, са свойствените за биотонуса компоненти: повищено самочувствие, самоувереност, самонадежност, стремеж към надценяване ($t=2,69$, $p<0,01$). Наличието на тази тенденция можем да отнесем и към особеното за студентската възраст (19—23 г.), когато сравняваме статистическите стойности с нормативната възрастова група (18—24 г.). Към особеното относяме и позитивния интрапсихичен контрол (прояви на по-ярко изразена воля, съвест, чувство за дълг и отговорност).

Специфичното за експериментираните е качеството контактност, което е диференцирано по пол и с по-изразена „затвореност“ в психосоциалните отношения при жените-студентки.

Проучването, извършено с помощта на Гисен-тест, позволи да се установят важни личностни качества, характерни за студентите по медицина, които имат стойност в учебната и главно в бъдещата професионална дейност и в граждансия живот.

Получените данни очертават възможности за вземане на ефективни педагогически решения, за да се преодолеят елементите на стихийност при формирането на необходимите за бъдещата професионална дейност личностни качества.

На тази основа можем да търсим и приложната стойност на генерираната посредством подбрания психологически инструментариум нова информация. Върху нея могат да се правят прогнози, да се обосновават препоръки, адресирани към професионалната подготовка на студентите, да се създават варианти за нейното изменение съобразно потребностите на обществото, на професионалната дейност и на личността.

Създадените на основата на настоящото изследване данни могат да послужат с достатъчна надеждност и за други изследвания, насочени към диагностицирането на значими професионалноличностни качества у студентите.

ЛИТЕРАТУРА

1. Beckmann, D., H. Richter. Gissen-Test. Ein Test für Individual — und Gruppenagnostik. Handbuch. Bern, Stuttgart, Wien, Huber, 1972. 2. Кокощакова, А., Психологично изследване на личността в клиничната практика, С., 1984. 3. Кокощакова, А., Експериментално-психологични изследвания на шизофренно болните. Докт. дис. т. I, МА НИИПН. С., 1978. 4. Сепетлиев, Д., Медицинска статистика, С., 1972.

PERSONALITY QUALITIES OF STUDENTS NECESSARY FOR THEIR FUTURE OCCUPATIONAL ACTIVITY

T. Dobrev

The results of an experimental psychological investigation upon 540 medical students (270 male and 270 female) from the Higher Medical Institute in Sofia are presented. The test of D. Beckman and H. Richter was used to reveal selected psychic qualities characterizing the interrelations within the Doctor-Patient system, namely: resonance, adaptiveness, communicativeness, biotone, interpersonal role trends, intrapsychic control.

A comparison is made between the Bulgarian standardization of the test and the data obtained by expert's evaluation. A manageable development of the psychic qualities necessary for the specific occupational behaviour of specialists from professions characterized by a „man-man“ system of relations is recommended.

СОЦИАЛНО ТВОРЧЕСТВО НА МЛАДЕЖТА — СЪЩНОСТ И СПЕЦИФИКА

ДИМИТЪР ЧУРОВСКИ

Строгото определяне на понятието социално творчество изисква да се разкрие спецификата на самото социално творчество по отношение на другите видове творчества. Тази специфика се състои в следното:

1. Продуктиите на социалното творчество не могат да се наблюдават непосредствено, но могат да се откриват и изучават с методите на обществените науки. Социалната сфера предлага много по-ограничени възможности за експериментиране и моделиране от която и да било друга област. В това отношение може би достоен съперник на социалното творчество е единствено философското творчество.

2. При социалното творчество е възможно разделението между идея и реализация по субект, време и място. Така се обособяват две категории социални творци — идеолози и революционери. Първите разкриват социалните противоречия, обосновават идеята, а вторите я материализират, в резултат на което на-

стъпва социална иновация, без което социалното творчество не може да се смята за завършен процес. Идеолозите лансираят социални идеи от „стратегически“ характер, а революционерите — идеи, свързани с „тактиката“ на борбата за материализиране на основната идея. Реализирането на всяка по-значима и крупна социална идея (напр. социална идея на диалектическото отрицание) е свързано с продуцирането и реализирането на много други идеи. По този начин индивидуалното социално творчество преминава в колективно, в творчество на социалния субект.

3. Всяка по-значима социална идея проявава тенденция към институциализиране. Християнството се е зародило като религиозна секта, но се е институционализирало в църковния институт триста години по-късно. Институционализирането е път към материализиране на идеята чрез структуриране и организиране на компонентите и включването на властта като политическа сила.

След всичко казано, социалното творчество може да се определи като: **експлициране и решаване на социално противоречие от страна на познаващия субект при наличие на ограничена информация, в резултат на което възниква социална иновация**.

Социалното творчество може да се прояви в два плана и на няколко нива. Първи план — индивидуално и обществено съзнание, (レス. индивидуално и колективно творчество). При колективното творчество има и друго допълнително основание да се говори за социално творчество — в смисъл сътворено от общественото съзнание без оглед на конкретна област. По редица теоретични съображения обаче е целесъобразно да се разграничи социалното творчество като продукт на общественото съзнание от продукта на която и да е друга форма на общественото съзнание — наука, изкуство, техника,レス. художествено, научно, техническо и пр. творчество.

Като продукт на общественото съзнание, социалното творчество може да се прояви на различни нива: групово, колективно, класово, национално и интернационално.

Във втори план (от гледна точка на социалното познание) социалното творчество може да се прояви на други три нива: емпирично, частнонаучно (обществени науки) и философско.

Без да разглеждаме различните прояви на социалното творчество и връзката между тях, ще се спрем в най-общ план само на една негова форма — **социалното творчество на младежта**.

Специфична проява на това творчество е ювентизацията. Понятието „ювентизация“ беше въведено в науката през 70-те години с цел да се изяснят по-задълбочено взаимоотношенията между обществото и младежта. До този момент в социологическата теория съществуваше понятие, отразяващо едностранно въздействието на обществото върху младежта — социализация, но нямаше понятие за обозначаване на обратното въздействие. Този факт ограничаваше теорията на социализацията и я лишаваше от диалектическата ѝ основа.

Въвеждането на понятието „ювентизация“ и разглеждането му като специфичен вид младежко творчество реши не само възникналото теоретико-методологическо противоречие, но позволи да се прехвърли мост между социологията на младежта и общата теория на творчеството. Разкриващите се интердисциплинарни връзки са с такъв мощн евристичен заряд, че е вероятно да се променят много традиционни възгледи. Най-малкото то провокира разработването на социалното творчество и открива път за обособяването и издигането му до равнището на такива видове творчества като научното, техническото, художественото и пр., което ще съдействува за развитието на социалната теория въобще.

Процес на социализация—ювентизация отразява промените, които настъпват в сферата на различните форми на общественото съзнание под въздействието на промените в общественото битие. В процеса на социализация младото поколение не възприема безкритично всичко. То творчески преработва социалния опит, възприемайки едни и отхвърляйки други елементи. В резултат на това се формира специфичен начин на младежки живот, който в много отношения се различава от този на предходното поколение. Новата социална програма възпитава младежките възприятия, представи, чувства, съващания за света, както и потребността, мотивите и волята да го променят с оглед на своите разбириания.

Като проява на младежко социално творчество, ювентизацията има някои специфични особености, произтичащи от възрастта, положението, ролята и мястото на младежта в обществото.

Възпроизвеждайки на историческа сцена, всяко младо поколение става изразителя на нова социална програма, включваща промените в ценностната му ориентация. Тези промени се извършват в условията на липса на достатъчен социален опит и социална зрелост (а може би и точно поради това). По тази причина първоначалният и най-елементарен механизъм е подражанието на някои външни, често несъществени особености от поведението на предходното поколение. Това подражание не е сляпо. То отразява в себе си противоречието между вътрешно присъщия за всяко подражание механизъм и търсениято на нещо ново, което в същото време да ги разграничи, изтъкне, утвърди като хора с определена индивидуалност. От друга страна, стремежът към автономност не е абсолютен. Той се ограничава от много фактори, особено от потребността за общуване с хора, имащи близки или сродни виждания и отношения към живота. По този начин отделни ярки прояви завладяват малки младежки групи, които в кратко време при благоприятни социални условия се разпростират върху относително голяма част от младото поколение. Типична младежка проява, основана върху механизма на външното подражание, са промените в модата, музиката и други елементи на младежката култура. Промените тук се налагат не толкова от някакви определени естетически критерии, колкото от стремеж към разграничаване с друго поколение, от стремеж да се намери собствения облик.

Като основни характеристики на този процес може да се посочи **стихиността** (а в психологически аспект — неосъзнатостта) в неговото протичане. Младото поколение се движи чрез подражателни механизми по пътя на пробите и грешките до натрупване на определен социален опит и знания. Стихиността се съпътства от **спонтанност** и **емоционална обагреност** на младежкото поведение, което също произтича от липсата на достатъчно социален опит. Друга особеност е, че новата социална програма се формира в условията на **неформалното общуване** в малката група, като в отделни случаи може да прerasне в младежко движение, което също не се институциализира (хипи, пънк, рокер, хеви-метъл и др.).

В стремежа за самоутвърждаване младото поколение проявява нетърпимост към социалните явления, които противоречат на техните представи за добро и зло. То проявява най-често негативизъм като форма на спонтанен протест и много рядко конформизъм, скептицизъм, догматизъм, формализъм, консерватизъм. Това са качества, които се придобиват с натрупването на социалния опит като последица от противоречията в общественото битие, тяхното противчане и решаване и частичното несъответствие между резултатите и представите за тях.

Натрупването на социален опит е свързано с постепенен преход от външно подражателство към тотална преоценка на нравствените и другите социални ценности. Основен двигател тук е противоречието между представите за нравствените ценности, получени чрез социализиращото въздействие на приказките, ли-

тературата и изкуството за деца и реалните им прояви в поведението на предходното поколение. При сблъсъка на идеалите с действителността определени завоевания и загуби понасят и двете страни. В определен исторически момент това може да доведе до конфликт между две поколения и да намери израз в такива движения като въстанието на декабристите в 1825 год. в Русия, движението „Млада Германия“ през 30-те години на миналия век и др. Независимо от изхода им, като исторически факт те внасят такива дълбоки промени в общественото съзнание на следващите поколения, че е невъзможно и неправилно да се разглеждат буржоазните революции през 40-те години откъснато от тези младежки движения.

В тези случаи на революционен сблъсък между две представи за свата ювенализацията на обществото далеч надхвърля промените в нравствената социална програма, характерна за по-спокойните исторически епохи и се издига до промените в политическото и правното съзнание. Не всяко ново поколение може да достигне до ювентизираща програма с такава степен на общност и проникваща така дълбоко в социалната структура. Това се определя преди всичко от обективно противящите процеси в развитието на общественото битие и става възможно само при задълбочаване на противоречията до степен, че решаването им да е възможно само по революционен път. Революционната ситуация разкрива широки възможности за младежко социално творчество и всяко поколение, съпътствуващо тези социални процеси, е изиграло своята историческа роля в общественото развитие.

Тези разсъждения не омаловажават марксистките представи за ролята на класовата борба, а само ги конкретизират от гледна точка на разглеждана въпрос и може би обясняват в известна степен младежкото присъствие във всички социални движения, включително и присъствието на представители от една класа в редовете на друга. Декабристите бяха дворяни, които в името на социалния прогрес въстаха срещу феодалните привилегии, от които самите се ползваха. Сен-Симон беше аристократ, отхвърлил графската титла и материалното благополучие в името на своите идеи. Маркс и Енгелс (както и много други революционери) произхождаха от буржоазни семейства.

В определени исторически ситуации, като отражение на дълбоки противоречия в процеса на социализация и ювентизация, младежкото творчество може да не намери адекватен на общественото развитие израз и да се прояви във външно ефектни, но не достатъчно съдържателни форми. Такъв характер имаше например младежкото движение на хипитата, както и редица други исевдроверолюционни движения, лишиeni от свои идеологии и недостигащи до същността на социалните противоречия. Най-характерната черта за тях е социалният негативизъм, прерастащ в отделни случаи в nihilизъм и невъзможността да се предложат алтернативни форми на отричания социален модел. Тези непълноценнни форми на младежко социално творчество естествено не решават социалните противоречия, а ги задълбочават още повече.

С формирането на новата социална програма се оформя и младежкото съзнание, което се различава от общественото съзнание не толкова в структурно отношение, колкото по съдържание и динамика.

В различните прояви на специфично младежко творчество също се открива връзката между колективното и индивидуалното творчество. Част от социалните ценности, свързани предимно с морала и културата, се преосмислят и възприемат от младежкото съзнание под формата на колективно творчество чрез механизмите на подражанието стихийно и неосъзнато. Други, отнасящи се пре-

димно до политическото и правното съзнание, се формират под влияние на идеолог чрез включване на по-висши познавателни механизми и резултират чрез социално-психичните процеси в самото битие.

Разкриването на същността и особеностите на проявление на младежкото социално творчество има отношение не само към разработването на социалната теория и изясняването на диалектиката между социализацията на младежта и ювентизацията на обществото, но откриват и възможност за оптимизиране и интензифициране на този процес. В това отношение всяка младежка организация, включително и Димитровският Комсомол, може да намери широко поле за творческа изява. За да не се задълбочават противоречията при взаимоотношенията с младежта, организацията трябва преди всичко да осигурят в максимална степен свободата на действието, да осигурят и да стимулират младежката самодейност. Младежкото социално творчество не може да се управлява. Всеки опит в това отношение се изражда в груба манипулация с младежта. То обаче може да се интензифицира и оптимизира, като се прояви по-голяма толерантност към него, като се стимулират проявите на младежката социална активност, стремежът към изява, самореализация и самоутвърждаване в името на обществения прогрес.

НАУЧЕН ЖИВОТ

КЪМ НОВИ УСПЕХИ В РАЗВИТИЕТО НА ПСИХОЛОГИЧЕСКАТА НАУКА И ПОДГОТОВКАТА НА ПСИХОЛОГИЧЕСКИ КАДРИ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКИТЕ СТРАНИ

От 23 до 25 април 1985 г. в гр. Будапеща беше проведено съвещание на ръководителите на психологически звена в системите на Академиите на науките и висшите учебни заведения на социалистическите страни. В дневния ред на съвещанието бяха включени два основни проблема за обсъждане:

I. „Подготовката на научноизследователска работа през 1986—1990 г. и актуални въпроси на сътрудничеството“ по доклад на акад. Б. Ф. Ломов — директор на Института по психология при АН СССР.

II. „Опит и актуални въпроси на подготовката на психологи“ по доклад на проф. Ш. Иеш — директор на Психологическия институт при Философския факултет на Будапещенския университет.

В доклада относно научноизследователската работа през 1986—1990 г. бяха разгледани въпроси, свързани с решаването на практически задачи и въпроси на теорията.

В първата група въпроси бяха засегнати основните изисквания на научно-техническия прогрес към психологическата наука. Особено внимание беше отдалено главно на противоречието между новите технологически средства и трудовата дейност на човека. Преодоляването на това противоречие, подчертана от акад. Б. Ф. Ломов, предполага оптимално съотношение между характеристиките на човека и съвременните технически средства. В непосредствена връзка с това е назрялата потребност от проектиране дейността на човека, който използва техниката.

Особено беше наблюдано на необходимостта от създаване на технически средства, които осигуряват развитието на човека. Но за това е необходимо по-нататъшно изучаване на способностите на човека и главно закономерностите на тяхното формиране.

Към групата въпроси, свързани с решаването на практически задачи, привличат вни-

маниято на психологите и проблемите на управлението на трудовата и производствена дейност и поведението на човека, психологическият осигуряване на сферата на обслужването, здравеопазването, образоването и др.

В доклада относно подготовката на психологически кадри в Будапещенския университет беше представена кратка история на възникването и развитието на специалност „Психология“ и сегашното състояние на подготовката на психологически кадри. Участниците и в съвещанието бяха запознати подробно с учебната документация за подготовката на психологи в Будапещенския университет и преди всичко с учебния план на специалността.

На основата на доклада на делегацията на УНР беше осъществено обсъждане на проблема за подготовката на психологическите кадри и в другите социалистически страни. Делегацията на НРБ в състав: проф. д-р Г. Йолов, проф. д-р Ф. Генов и проф. д-р Д. Йорданов информира съвещанието за постиженятията и спецификата на подготовката на психологическите кадри в нашата страна. Присъстващите ръководители на психологически звена от социалистическите страни бяха запознати с новата структура на петгодишнинчното обучение в СУ „Кл. Охридски“ и в частност в специалност „Психология“.

Особено привлече вниманието на участниците в съвещанието трестепенната структура на обучение в българските висши учебни заведения, в това число и в СУ. Направени бяха подробни анализи на същината и спецификата на учебния процес във всяка степен на обучение и главно на третата, тий като по отношение на нея опитът на нашата страна е оригинален. На основата на информациите и об-

съжданията бяха формулирани редица препоръки относно по-нататъшното сътрудничество между университетите на социалистическите страни за постигане на още по-добри резултати в подготовката на психологическите кадри.

Съвещанието смята за целесъобразно да се създаде работна група от представители на психологическите факултети и катедри, която да събере съществуващите в социалистическите страни учебници и учебни пособия по психология. Едновременно с това тази група да осигури и разпространяването на събраната информация сред страните от социалистическата общност.

Приема се за целесъобразно също така създаването на още една работна група за системно обсъждане и обобщаване на опита за подготовката на психологите в различните социалистически страни.

Особено трябва да се подчертая полезната препоръка на съвещанието да се обърне по-голямо внимание на развитието на контакти между младите психологи; по-активно да бъдат привлечени те за участие в международните конференции. Наложително е да се съдействува за разширяване на системата на взаимния стаж, в това число и за функционирането на лягна школа на младите психологи.

Тези и още редица обсъдени проблеми от съвещанието, взетите решения за разширяване на сътрудничеството между психологическите звена в социалистическите страни ще окажат благотворно влияние за по-нататъшното развитие на психологическата наука и за повишаване равнището на подготовката на психологическите кадри в социалистическите страни.

Д. ЙОРДАНОВ

СОДЕРЖАНИЕ

<p>* * * — В Резолюции 39-той сессии Третьей комиссии Генеральной ассамблеи ООН . . . . .</p> <p>Г. ПИРЬОВ — Психологические проблемы молодежи . . . . .</p> <p>Ф. ГЕНОВ — Особенности ценностей, служащие удовлетворению актуальных потребностей молодежи . . . . .</p> <p>Х. СИЛГИДЖИЯН — Ценностные ориентации и временные горизонты личности в юношеском возрасте . . . . .</p> <p>А. ВЕЛИЧКОВ — Причинные атрибуции и поведенческие намерения у юношей с различной локализацией контроля . . . . .</p> <p>Г. ГЕОРГИЕВ — Ценностные ориентации при выборе профессии у молодых рабочих . . . . .</p> <p>В. ЦОЛОВ — Эмоциональный афинитет к школе . . . . .</p> <p>Т. ДОБРЕВ — Личностные качества студентов, необходимые для их будущей профессиональной деятельности . . . . .</p>	<p>2</p> <p>3</p> <p>10</p> <p>22</p> <p>32</p> <p>42</p> <p>48</p> <p>53</p>
---	---

Научная жизнь

<p>Д. ЙОРДАНОВ — К новым успехам в развитии психологической науки и подготовки психологических кадров социалистических странах . . . . .</p>	<p>63</p>
--	-----------

CONTENTS

<p>* * * — In the Resolution of the 39 session of the Third Commission of the United Nations' General Assembly . . . . .</p> <p>G. D. PIRYOV — Psychological problems of youth . . . . .</p> <p>RH. GENOV — Some feature of values for answering topical demands of youth . . . . .</p> <p>H. SILGULDJYAN — Value orientations and time horizons of personality during adolescence . . . . .</p> <p>A. VELICHKOV — Causal attributions and behavioural intentions in adolescents with different locus of control . . . . .</p> <p>G. GHEORGHIIEV — Value orientations at occupational choice in young workers . . . . .</p> <p>V. TSOLOV — Emotional affinity toward school . . . . .</p> <p>T. DOBREV — Personality qualities of students necessary for their future occupational activity . . . . .</p>	<p>2</p> <p>3</p> <p>10</p> <p>22</p> <p>32</p> <p>42</p> <p>48</p> <p>53</p>
<p>Science life</p>	
<p>D. YORDANOV — Toward new successes in the development of the psychological science and the training of specialists in socialist countries . . . . .</p>	<p>63</p>